

KUR'AN'IN KAVRAMLARA KATTIĞI MANA DERİNLİĞİ ÜZERİNE: 'FETÂ' ÖRNEĞİ*

ON THE DEPTH OF MEANING THAT THE *QUR'ÂN* ACRIBES TO TERMS: THE CASE OF *FETÂ*

BURHAN ÇONKOR**

Öz

Kur'an; kullandığı kavram ve getirdiği hükümlerde, indirildiği toplumun normlarını dikkate alarak bunlar üzerinden mesajlarını insanlığa ulaştırmıştır. Yirmi üç yıllık zaman dilimi içerisinde gelişen olaylara müdahale ederek İslam'ın öngördüğü hayat anlayışı tedrici olarak yerleştirilmiştir. Kur'an, Arapça olarak indirilmiş ve hitap ettiği Arap toplumunun kavramlarını kullanmıştır. Ancak Kur'an'ın kullandığı *Allah*, *Rab* vs. kelimeleri başta olmak üzere bazı kavramlar, şirk toplumunun hayat tarzındaki karşılığını değil, dinin öngördüğü karşılığı zihinlere yerleştirmek üzere kullanılmıştır. Dolayısıyla bazı kavramlar, Kur'an'ın kullanmasıyla birlikte, değişim süreci geçirmiş ve zaman içerisinde de bu manalar kalıcı hale gelmiştir. Cahiliye dönemi Araplarında belli özellikleri haiz genç karakterini ifade eden *fetâ* kavramı da Kur'an'ın kullanmasıyla birlikte değişim geçirmiş, İslam öncesi döneme ait olumsuz özellikler bu kavramın dışında bırakılmıştır. Fetâ kavramının geçirdiği değişim ve sosyal hayata etkisi nedeniyle risalet sonrası dönemde fütüvvet adıyla kurumsal bir yapıya da bürünmüştür. Kısaca ifade edilecek olursa fetâ denildiğinde zihinde oluşan manalar ile verilmek istenen mesajlar açısından İslam öncesi ve sonrası arasında önemli farklar bulunmaktadır. İlave olarak Kur'an, bu kavramı, peygamberler gibi seçkin kimseler hakkında da kullanarak, kavrama yeni bir boyut kazandırmıştır. Çalışmamızda fetâ kavramı detaylı olarak incelenmiş, İslam öncesi ve Kur'an'daki kullanımları karşılaştırılmıştır. Kur'an'da geçen fetâ ifadelerinin ve bu ifadelerle anılan şahsiyetlerin ortaya koyduğu karakter özelliklerinden hareketle, kavramda meydana gelen değişim ve genişlik tespit edilmeye çalışılmıştır. Ayrıca Kur'an'da bu kavramın kullanımı Mekke döneminin ikinci yarısı ve hicrete yakın zaman aralığında olduğu anlaşılmaktadır. Bu doğrultuda ilgili kavramın kullanılmasıyla, o günkü muhataplar üzerinden hangi mesajların verildiği üzerinde durulmuştur. En genel anlamıyla gençliği ifade etmesi sebebiyle, Kur'an ve gençlik ana teması doğrultusunda yapılan çalışmalarda fetâ kavramına değinildiği gibi, fütüvvet konulu çalışmalarda da değinilmiştir. Çalışmamızda zaman zaman ilgili araştırmalardan da istifade edilmiştir. Ancak bu makalede, fetâ ve türevlerinin manalarının tespiti yanında, Kur'an'daki kullanımlarından kastedilen manalar ile bağlamsal olarak indirdiği döneme mesajları ortaya konulmaya gayret edilmiştir. Çalışmamızın, ilgili kavramın anlam içeriğinin ve Kur'an'ın bu kavramı kullanmak suretiyle verdiği mesajların daha iyi anlaşılmasına katkı sunmasını umuyoruz.

Anahtar Kelimeler: Kur'an, Tefsir, Fetâ, Mekke, Fütüvvet.

Abstract

The *Qur'ân*, in the concepts it uses and the provisions it brings, taking into account the norms of the society in which it was revealed, conveyed its messages to humanity through them. By interfering with the events that developed in a period of twenty-three years, the understanding of life envisaged by Islam was gradually placed in the minds. The *Qur'ân* was downloaded in Arabic and used the concepts of the Arab society to which it was addressed. However, the *Qur'ân* uses some concepts, especially the words, *Allah*, *Rab*, etc. are used to place in minds the equivalent of religion, not the life style of the polytheistic society. Therefore, some concepts have undergone a process of change with the use of the *Qur'ân* and these meanings have settled in the minds over time. The concept of *fetâ*, which expresses the young character with certain characteristics in the Arabs of the Jahiliyya period, has also changed with the use of the *Qur'ân*, negative features of the pre-Islamic period are excluded from this concept. Due to the change that the concept of *fetâ* went through and its effect on social life, it also took on an institutional structure under the name of *futuwwa* in the post-prophecy period. In short, there are important differences between pre-Islamic and post-Islamic meanings and the messages that are intended to be given when *fetâ* is said. In addition, the *Qur'ân* has added a new dimension to the concept by using this concept about distinguished people such as prophets. In our study, the concept of *fetâ* has been examined in detail and its usage in pre-Islamic and *Qur'ân* has been compared. Based on the character traits of the *fetâ* expressions in the *Qur'ân* and the personalities mentioned by these expressions, the change and breadth in the concept have been tried to be determined. In addition, it is understood that the use of this concept in the *Qur'ân* was in the second half of the Makkan period and in the time period close to the Hijra. In this direction, with the use of the related concept, it was emphasized which messages were given through the addressees of that day. Since it expresses youth in the most general sense, the concept of *fetâ* was mentioned in the studies carried out in line with the *Qur'ân* and the main theme of youth, and it was also mentioned in studies on *futuwwa*. In our study, related studies were also used from time to time. However, in this article, in addition to the determination of the meanings of *fetâ* and its derivatives, it has been tried to reveal the meanings meant by their use in the *Qur'ân* and their messages to the period in which they descended in context. We hope that our study will contribute to a better understanding of the meaning content of the related concept and the messages given by the *Qur'ân* by using this concept.

Keywords: *Qur'ân*, Exegesis, *Fetâ*, *Makkî*, *Futuwwa*.

* Geliş Tarihi/Received: 08.09.2022, Kabul Tarihi/Accepted: 07.10.2022, DOI: <https://doi.org/10.34189/hbv.104.021>.

** Doç. Dr. Çankırı Karatekin Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Temel İslam Bilimleri/Tefsir Anabilim Dalı, Çankırı, Türkiye. E-mail: beonkor@hotmail.com, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-8285-7969>.

Giriş

Kur'an, gerek içeriği gerekse de bu içeriğin ifade edilişi açısından kendine has bir özelliğe sahiptir. Ayetlerin dizilişi yanında kullanılan kavram çeşitliliği; mana derinliğini artırmakta, farklı bakış açılarına kapı aralamaktadır. İlk bakışta benzer ya da aynı gibi görülen manalar için kullanılan farklı kelimeler, farklı bir mesajın da olabileceğini düşündürmektedir.

Diğer bir husus ise Kur'an'ın evrensel bir hitap oluşu ve insanlık için öngördüğü mesaj ve hakikatleri, çoğunlukla muhatap olduğu toplum üzerinden vermesidir. Bu durum, ilahi hitabın evrensel mesajını anlama noktasında, indiği dönemdeki muhatapların sosyolojik ve psikolojik şartlarını bilip dikkate alacak şekilde bir yaklaşıma sahip olmayı önemli hale getirmektedir. Bu doğrultuda muhatabın sosyal ve kültürel hayatına ait uygulamalarda ıslah yoluna gittiği gibi, kullanılan kavramlarda da bu türden değişim ve etkileşimler görmek mümkündür.

Kur'an'ın, insan hayatı için önemli ve en dinamik çağı olan gençlik yıllarına dair ifadelerinde de bahsi geçen bu üslup özelliğini görmek mümkündür. Gençlik, Kur'an'ın önemle üzerinde durduğu bir konu olmasına rağmen, farklı bağlamlardaki ayetlerde farklı kavramlarla zikredilmesi, verilmek istenen mesajlarda da farklılık olduğunun göstergesidir. Bahsi geçen kavramların incelenmesi ve anlaşılması, verilen mesajların da doğru anlaşılması için gereklidir. Bu amaçla Kur'an'ın/İslam'ın gençlere ve gençliğe bakışı çeşitli açılardan incelenmiştir.¹ İlgili çalışmalar incelendiğinde, Kur'an'ın gençlikle ilgili kullandığı kavramların çeşitliliği dikkat çekmektedir.

Gençliği ifade eden kavramlardan biri olan *fetâ* (فتى), farklı bağlamdaki ayetlerde Kur'an'da zikredilmektedir ve çalışmamızda da Kur'an'ın bu kavrama

¹ Bkz. Seyfullah Kara, *Hz. Peygamber (s.a.v) Döneminde Gençlik*, (Yüksek Lisans), (Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1996; Mehmet Emin Ay, "Kur'an'da Gençler ve Gençlik Değerleri", *Gençlik Dönemi ve Eğitimi-II Tartışmalı İlmî Toplantı*, ed. Hayati Hökelekli (İstanbul: Ensar Neşriyat 2003), 15-35; İlhami Günay, *Kur'an-ı Kerim'de Gençlik Tipolojileri*, (Doktora), (Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2003); Şuayip Özdemir- Rahime Kavak, "Kur'an Ve Hadislerde Gençlik Dönemi Ve Özellikleri", *Turkish Studies – International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*. Volume 9/2 Winter, Ankara, (2014), 1215-1226; Süleyman Gür, "Kur'an'a Göre Müslüman Gençte Bulunması Gereken İki Önemli Ahlakî Değer: İffet Ve Haya", *Uluslararası Gençlik ve Ahlak Sempozyumu Bildirileri*, c. 2. ed. Hasan Barlak vd., (Sinop: İkizler matbaası, 2016), 1019-1030; Faruk Özdemir, "Gençliğin Ahlakî Olgunlaşmasında Kur'an Kısallarının Rolü". *Uluslararası Gençlik ve Ahlak Sempozyumu Bildirileri*, c. 1. (Sinop: İkizler Matbaası, 2016), 307-319; Mehmet Kaya, "Kur'an'da Gençler Aracılığıyla Verilen Ahlakî Mesajlar" *Uluslararası Gençlik ve Ahlak Sempozyumu Bildirileri*. c. 2. ed. Hasan Barlak vd., (Sinop: İkizler Matbaası, 2016), 740-767; Mehmet Vehbi Şahinalp, "Kur'an-ı Kerim'de Gençlik Kavramı ve Anlam Dünyası", *Peygamberimiz ve Gençlik, I. Şanlıurfa Uluslararası Mevlid-i Nebi Sempozyumu*, ed. Cüneyt Gökçe vd., (Şanlıurfa: Y.y., 2018), 80-103; Mehmet Şirin Yıldırım, *Müslüman Gençlere Bir Rol-Model: Ashâb-ı Kehf*, (Yüksek Lisans), (Muş: Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019); Ali Osman Yaşa, *Kur'an'da Olumlu Ve Olumsuz Genç Prototipleri*, (Yüksek Lisans), (Gümüşhane: Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019); Fatih Karakaş, *İlahi Geleneğin İdealindeki Gençlik İçin Rol Model Olarak Hz. Yusuf*, (Yüksek Lisans), (Erzincan: Binalı Yıldırım Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019); Cahit Karaalp, "Kur'an'da Örnek Genç Modeli", *Uluslararası İnsan Çalışmaları Dergisi / International Journal of Human Studies*, 2/4, (2019), 180-195; Bilal Yaralı, *Kur'an Kısaları Bağlamında Müsbet ve Menfi Gençlik*. (Yüksek Lisans), (Bingöl: Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2021); Mehmet Bağış, "Kur'an'da Genç Ve Gençlik İle İlgili Kullanılan Kavramların Semantik Açısından Tahlili", *Iğdır International Social Sciences Congress*, (İğdir: 2021), 207-215; Muhammet Ali Asar, "Hz. Peygamber'in Çocuklarla İletişiminin Temel İlkeleri". *XIV. Uluslararası Mevlid-i Nebi Sempozyumu İslam ve Çocuk Tebliğler Kitabı*, ed. Kadri Önemli vd., (Şanlıurfa: Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi yay, 2021), 348-360; Ahmet Nair, "Gelenekle Modernite Arasında Kalan Gençliğe Kur'an'dan Rol Modeller", *Tafsir Dergisi* 1/1, (2021), 1-21.

yüklediği manalar tespit edilmeye çalışılmıştır. Her ne kadar Kur'an'da bu kavramın, kullanıldığı bütün yerlerde sözlük anlamı (genç) dışında başka bir manaya işaret etmediği şeklinde yorumlar yapılmışsa da (Taeschner, 1954; 5; Ocak, 1996: 261; Bayram, 2016: 53), bu yorum, risalet dönemi boyunca; gelişen olaylara ve durumlara göre nâzil olmuş ve muhataba göre söz söylemiş olan Kur'an'ın eşsiz üslubuna uygun düşmemektedir. Ayrıca ilgili kısımda yer verdiğimiz, fetâ kavramının sözlüklerde geçen manalarına bakıldığında görüleceği gibi kelimenin oldukça geniş bir anlam yelpazesi söz konusudur. Dolayısıyla “sözlük manası şudur” şeklinde net bir tespit yapmak oldukça zor görünmektedir. Kelimenin, Kur'an'daki kullanımlarına bakıldığında da görüleceği üzere, bazılarında fetâ olarak nitelenen kimselerin vasıflarının da bizzat zikredilmesi, sözlük anlamının dışına çıkıldığını da ortaya koymaktadır.² Özellikle kıssalar konusunda Kur'an'ın amacı düşünüldüğünde; zikredilen bir kavramın, bağlı olduğu olay ya da kişi ile birlikte değerlendirildiğinde ilgili kavrama kazandırdığı bir derinlik söz konusu olmaktadır ki fetâ kelimesini de bu doğrultuda değerlendirmek gerekir (Yaşar, 2018: 299). Zira bu kelime, çoğunlukla kıssalarda zikredilmiştir.

Aynı kökten türeyen ve zaman içerisinde kurumsal bir yapı haline gelen fütüvvet; Kur'an-fütüvvet/Kur'an-Ahilik kapsamında yapılan çalışmalarda ele alınmış, fütüvvet ya da ahilik teşkilatının benimsediği ahlaki prensipler ve kurumsal ilkelerin Kur'an'daki karşılıkları tespit edilmeye çalışılmıştır. Yine bu çalışmalarda ortak bir sonuç olarak, fütüvvet teşkilatının ve bu teşkilatın Anadolu'daki yansıması olan Ahiliğin, temel ilkeler açısından Kur'an ve sünnetle bağlantılı ve uyumlu olduğu ifade edilmiştir.³ İlgili yerlerde bahsi geçen çalışmalardaki konumuzla ilgili yorumlara yer verilmiştir.

Çalışmamız bunlardan farklı olarak, Fütüvvet gibi tarihsel süreçte önemli roller üstlenmiş bir teşkilatın temelini teşkil eden fetâ kavramı ve türevlerinin geçtiği Kur'an ayetlerinin, Kur'an'ın iç ve dış bağlamı dikkate alınarak analiz edilmesini içermektedir. Bu amaçla, öncelikle kelimenin kök ve türevleri ile klasik lügatlerde bunlara verilen mana çeşitliliği tespit edilmeye çalışılmıştır. Ardından da ilgili ayetlerin bu manalar ekseninde nasıl anlaşılması gerektiği ve Hz. Peygamber dönemi özelinde bu kavramlar üzerinden verilen mesajlar ile Kur'an'ın bu kavrama kattığı

² Bahsi geçen görüşe dair eleştiri için bkz. Zülfiyar Durmuş, “Fütüvvetin Kur'ani Temelleri (Ashâb-ı Kehf Bağlamında)”. 3. Uluslararası Ahilik Sempozyumu”. c. 2. ed. Ahmet Gökbel vd. (Kırşehir: Ahi Evran Üniversitesi Yayınları, 2018), 893.

³ Bkz. Ali Akpınar, “Fütüvvet Ruhunun Dini Temelleri”, 1. Ahi Evran-ı Veli ve Ahilik Araştırmaları Sempozyumu”. c. 1, Haz. M. Fatih Köksal, (Kırşehir: 2005), 43-61; Osman Kabakçılı, “Kur'an'da Fütüvvet”, *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, Kış/Winter Cilt/Volume:10, Sayı/Issue, (2011), 35, 299-306; Hilmi Karaağaç, “İlk Dönem Fütüvvetnâmelerine Göre Ahiliğin İtikâdi Temelleri”, *Iğdır Üniversitesi / Iğdır University İlahiyat Fakültesi Dergisi / Journal of Divinity Faculty Sayı 12*, (Ekim 2013): 41-70; M. Bahaeddin Yüksel, “Temel Dinamikleri Açısından Fütüvvet ve Ahiliğin Kur'ânî Referansları”, *Tefsir Araştırmaları Dergisi*, 1/2, (2017), 270-311; M. Bahaeddin Yüksel, “Ahilik Ahlâkında Kur'an'ın Yeri”, *Ahi Evran*, haz. Hakan Sarı ve Yusuf Koşar (İstanbul: İhlamur Yayınları, 2021), 243-274; Hüseyin Yaşar, “Fütüvvetin Kur'ânî Temeller (Sülemi Örneği)”. 3. Uluslararası Ahilik Sempozyumu”, c.1. ed. Ahmet Gökbel vd. (Kırşehir: Ahi Evran Üniversitesi Yayınları, 2018), 295-306; Zülfiyar Durmuş, “Fütüvvetin Kur'ani Temelleri (Ashâb-ı Kehf Bağlamında)”, 3. Uluslararası Ahilik Sempozyumu”, c. 2., ed. Ahmet Gökbel vd. (Kırşehir: Ahi Evran Üniversitesi Yayınları, 2018), 890-904; Ali Binol, “Müfessirlerin Eserlerinde “Ahilik” ve “Fütüvvet” Anlayışı”, 4. Uluslararası Ahilik Sempozyumu”. ed. Ahmet Gökbel vd. (Kırşehir: Ahi Evran Üniversitesi Yayınları 2019), 105-123; İsa Kanik, “Kur'ânî Değerlerin Ahilik Kültüründeki/Ahlâkındaki İzdüşümleri ve Günümüz Yansımaları”, VI. Uluslararası Ahilik Sempozyumu, ed. Ahmet Gökbel vd. (Kırşehir: Ahi Evran Üniversitesi Yayınları, 2020), 261-302.

mana derinliği üzerinde durulmuştur. Çalışmamızın, bahsi geçen kavram ve konuyla ilgili ayetlerin daha doğru anlaşılmasına ve Kur'an'ın fetâ kelimesine kattığı anlam zenginliğini tespit anlamında katkı sunacağını ümit ediyoruz.

1. Fetâ ve Türevlerinin Anlamsal Analizi

Fetâ kavramının türemiş olduğu f-t-v/f-t-y kökü *fetâun* ve *feten* şeklinde mastar olarak “genç olmak, delikanlılık çağında olmak” ve isim olarak da “gençlik/gençlik dönemi, gençliğin ortaya çıktığı yaş” anlamlarına gelmektedir. Aynı kökten isim olarak “genç” anlamında erkek için *fetiy* (*fetiyyu's-sin*) ve *fetâ*, kadın içinse *fetiyye* ve *fetât* denilmektedir (Ezherî, 2001: 14/233; İbn Manzûr, h. 1414: 15/145-146). Bu kelimelerden *fetâ* ve *fetât*, genç yaştaki erkek ve kadın köleler için kullanıldığı gibi, *fetiy* ve *fetiyye* de genç yaştaki dişi ve erkek develer için de kullanılmaktadır (Ezherî, 2001: 14/233; İbn Fâris, 1979: 4/474; İbn Manzûr, h. 1414: 15/146; Zebîdî, ts.: 39/208-216). *Fetâ'nın* çoğulu *fütüvv*, *fityân* ve *fitye*; *fetât'ın* çoğulu *feteyât*; *fetiy'in* ise *eftâu* (*yetim-eytâm gibi*) şeklindedir. Fiil olarak *tefettâ* “gençlere benzemek” manasında kullanılmaktadır. *Füttiyyet/tefettet el-câriyetü* ifadesi; cariyeye, bulûğa erip yetişkin bir genç olduğunda, başını örtmesini, evden çıkma ve çocuklarla oynamasının da yasaklanmasını ifade etmektedir (Ezherî, 2001: 14/233-234; İbn Manzûr, h. 1414: 15/145-147; Zebîdî, ts.: 39/208-216). Hilal el-Askerî, yaşlı kadın köle/cariye için de *fetât* denildiğini, çünkü köle olması hasebiyle yaşlılık saygınlığını kazanmadığını ifade etmektedir (Askerî, ts.: 65).

Aynı kökten *istifâl* babında *istefât* fiili; “danışmak, görüş almak” ve fihri bir kavram olarak “fetva sormak” anlamına gelirken, if'âl babında *eftâ* fiili, “açıklama yapmak” ve ıstlahi manada da “bir konuda fetva vermek” manalarına gelmektedir. Müşkil hükümler konusunda açıklama/fetva verme manasından hareketle fetâ; müşkil konuları, açıklamaları/ifadeleri ile aşarak yetişen, dayanıklı bir genç (*fetiyyen kavîyyen*) haline gelen kimsedir (Ezherî, 2001: 14/234; İbn Manzûr, h. 1414: 15/147-148). Muhtemelen bu mana ile bağlantılı olarak, ileride daha detaylı değinileceği üzere, öğrenci için de fetâ kelimesi kullanıldığı ve öğretmenine izafe edilerek “onun fetâsı” denildiği de bilinmektedir (Ebussuûd, ts.: 5/231).

Fetâ denildiğinde 11 ila 35 yaş arasındaki dönemde yaşayan kimse anlaşılmalıdır (Günay, 2003: 20). Bundan hareketle, kaynaklar incelendiğinde fetâ ve türevlerinin, gençliği ifade eden genel bir manaya sahip olduğu gibi bir sonuç ortaya çıksa da gerçekte Arapların bu kelimeyi, sıradan bir genci ifade etmek üzere kullanmadıkları aşikârdır (Âlûsî, 1995: 2/157). Hatta genç ya da yaşlı ayırt etmeksizin bir sıfat olarak kullanıldığı da ifade edilmiştir (Zemahşerî, 1998: 2/7; Zebîdî, ts.: 39/208). Dolayısıyla Kur'an'ın da bu kelimeleri kullanırken vermek istediği ayrı bir mesaj olduğu açıktır. Zira hem Araplar hem de Kur'an, insan ya da diğer canlıların genç olanlarını ifade etmek üzere fetâ kelimesinin dışında başka kavramlar da kullanmıştır ve konuyla ilgili çalışmalara yukarıda yer verilmiştir. Kaynaklarımız, ilgili kök ve bu kökten türeyen kelimelerin özelliklerine dair bilgilere de yer vermektedir. Buna göre, fetâ ve türevlerinin aşağıda yer alan mana genişliğinden istifade edilerek anlaşılmaya çalışılması doğru bir yaklaşım olacaktır.

Fetâ sadece genç ve delikanlı değil, çok fedakâr/cömert anlamında erkekler için de kullanılmaktadır (Ezherî, 2001: 14/233; İbn Manzûr, h. 1414: 15/146). Fetâ aynı zamanda gençliği ve fiziksel sağlamlığı ifade eder. Fetâ'nın, sadece gençliğin

nimetine ulaşan kimse değil, bütün sıkıntılara göğüs geren kimse (إِنَّ الْفَتَىَّ حَمَلُ كُلِّ) (مَلِمَةٌ), anlamında olduğu bazı şiirlerde vurgulanmıştır (Ezherî, 2001: 14/233-234; İbn Manzûr, h. 1414: 15/146). Fetâyı izah ederken çok cömert anlamına gelen السَّخِيُّ ve الْكَرِيمُ kelimelerinin kullanılması da ahlaki açıdan övgüyü hak eden bir genç profiline işaret edildiğini göstermektedir. Buna göre fetâ, cömertliğiyle ön plana çıkan genç kişiyi ifade etmektedir (İbn Manzûr, h. 1414: 15/147).

Arapların su kabını (cerre) fite (fitetün) kavramıyla ifade etmelerinden (Fîrûzabâdî, 2005: 1320; Zebîdî, ts.: 39/214) hareketle gençliğin, içine konulan her şeyi alıp kabul eden bir kap gibi olması ve bu nedenle de gençlerin yetiştirilmesi ve kötülüklerden korunması konusunda dikkat edilmesi gerektiği yorumu da yapılmıştır (Günay, 2003: 11).

Araplar *fetâ* ve *fetât* kelimelerini, yaşlı da olsa köleler için kullanmaktadırlar (Zeccâc, 1988: 3/109; Askerî, ts.: 65; Zebîdî, ts.: 39/208-209). Kölelerden bahsederken *abd* kelimesiyle değil *fetâ* diye söz edilmesi, hadis-i şeriflerde tavsiye edilmiştir (Buhârî, “İtk”, 17 (No. 2414); Ebu Dâvûd, “Edeb”, 83 (No. 4977). Hz. Peygamber’in, insanların sahip olduğu köleler için *fetâ* ifadesinin kullanılmasını istemesi, *abd* kelimesinin daha çok Allah’ın kulu/kölesi anlamında kullanılması ve ikisinin ayırt edilmesi amacına matuftur (Ezherî, 2001: 14/234; İbn Manzûr, h. 1414: 15/147).

Fetâ, fütüvvet sahibi; yani dünya ve ahirette başkalarını kendisine tercih eden kimse, düşmanı engellemek ve dostunu korumak için kendini feda eden yiğit kimse olarak ifade edilmiş, bu nedenle Hz. Ali için; *Lâ fetâ illâ Ali/Alî'den başka fetâ yoktur* sözü bu manada meşhur olmuştur (Zebîdî, ts.: 39/213). Bu özellikleri bünyesinde taşıyan en iyi genci/fetâyı ifade etmek üzere *fetâ*’-*fityân/fetâların fetâsı-en üstün fetâ* (İbn Hişâm, 1955: 2/177) kullanımı da söz konusudur ve bu tabir hiç düşünmeden kabilesi için kendini feda eden kahraman (Taeschner, 1972; 205-206) manasında anlaşılmaktadır. Netice itibariyle bahsi geçen tanım ve kullanımlarından hareketle fetâ kavramının, aslında pek çok ahlaki güzelliklerle donanmış (kâmil) bir genç profiline işaret ettiğini söylemek mümkündür.

Aynı kökten isim olan *fütüvvet* ise, “özgürlük, cömertlik/iyilik, gençlik, yiğitlik, olgunluk” manalarına gelmektedir (Askerî, ts.: 65; Zemaşerî, 1998: 2/6). Terim olarak *fütüvvet*; dünya ve ahirette, diğer mahlûkatı kendine tercih etmek olarak tarif edilmiştir (Zebîdî, ts.: 39/213).

İslam öncesi Arap sosyokültürel hayatında *fetâ* tanımlaması yer almaktadır. Buna göre *fetâ*; cesur, vefalı, sabırlı ve cömert gibi vasıfları haiz seçkin bir genç karakteridir. Ancak dönemin hayat anlayışı gereği *fetâ* nitelemesinde, bahsi geçen özelliklere ek olarak, ata binme, içki içme ve eğlence hayatı gibi faaliyetlerin de yer aldığı ve içki-eğlence kültürünün fetâ profilinde normal karşılandığı anlaşılmaktadır (Yılmaz, 2018: 309-312; ed-Dîk, 2018: 325-326). Arapların yaşadığı zorlu çöl şartlarının, *fetâ* kavramındaki cesaret, kuvvet, cömertlik ve akıl gücü gibi anlamları öncelendiği söylenebilir (Taeschner, 1954; 5; ed-Dîk, 2018: 323-324). Dolayısıyla İslam öncesi dönemde fetâ ideal insan tipinde öne çıkan bu özellikleri hakkıyla taşıması sebebiyle toplum içerisinde ün kazanmış meşhur cahiliye fetâlarından da bahsedilmekle ve Hilfu’l-fudul (Bkz. Hamîdullah, 1998: 18/31-32) teşkilatının cahiliyede, fütüvvet benzeri bir yapılanma olduğu ifade edilmekle beraber (Güner, 2016: 187-191), bilinen şekliyle kurumsal bir fütüvvet teşkilatından söz edilememektedir. Cahiliye dönemi

fetâ karakterini; ülkü ve dava gayesi olmaksızın, bir övgüye mazhar olma, takdir kazanma gibi sâiklerle yapılan fedakârlıklar olarak değerlendirmek mümkündür (Bayram, 2016: 53). Fetâ kavramının anlam içeriğinin zamanla kurumsal bir yapıya bürünen şekli olan fütüvvetin farklı pek çok tarifi ile tarihi süreç içerisinde geçirdiği farklı aşamalar, akademik çalışmalarda ele alınmıştır.⁴

2. Kurân-ı Kerîm’de Fetâ Kavramı ve Türevleri

Kur’an-ı Kerim’de, fetâ kavramı ve türevlerinin yer aldığı on ayetten sekizi Mekki (Mekke son dönemi), ikisi ise Medenî surelerde yer almaktadır (Abdülbâkî, 1945: 512).⁵ Aşağıda ilgili ayetler metin ve meal olarak verilerek Kur’an içi ve Kur’an dışı bağlam açısından izah edilmeye çalışılacaktır. Ancak daha öncesinde, ayetlerin yer aldığı surelerin tanıtımı yapılarak, özellikle de nüzul zamanı hakkında değerlendirmelere yer verilecektir. Fetâ kavramının geçtiği ayetlerin çoğunun Mekki olması ve kıssa içeriklerinde yer alması da konuya bu açıdan yaklaşılmasını gerekli kılmaktadır.

Yaşanan şartlar nedeniyle Mekke dönemi, inananlar için zorlu geçen bir dönemdir. Bu nedenle Mekke döneminde nazil olan ayet ve surelerin, muhatapları açısından içerdiği farklı mesajları söz konusudur. Dönemsel şartlar dikkate alınarak verilen; teselli etme, bilinç ve şuur oluşturma kabilinden bu mesajlar, zaman zaman kıssalar üzerinden de verilmiştir. Önceki risalet dönemleri, peygamberlerin ve inananların yaşadığı tecrübeler, canlı birer örnek olarak sunulmuştur. Bu durum, anlatılan kıssalara benzer hâdiselerin, risalet döneminde yaşandığını göstermenin yanı sıra, aynı zamanda kıyamete kadar benzer hâdiselerin görülebileceğinin de ifadesidir. Dolayısıyla ilgili ayetlerde, dönemin Mekke’sinde yaşayanlar ile benzer şartlarda hayatlarını sürdüren her dönemin Müslümanları için ortak mesajlar bulmak mümkün olacaktır. Bu mesajların, tarihi arka plan ekseninde değerlendirilmesi, Kur’an’ın evrensel mesajlarının doğru anlaşılıp ifade edilmesini de kolaylaştıracaktır.

2.1. Fetâ ve Türevlerinin Zikredildiği Surelerin Nüzul Zamanları

Fetâ ve türevlerinin zikredildiği surelerin nüzul sırasına göre ilki Yusuf suresidir ve bu surede *fetâ*; müfred, tesniye ve cem’i formunda olmak üzere üç defa zikredilmiştir. Her ne kadar farklı sıralamalar olsa da geleneğimizde kabul gören sıralamaya göre Yusuf suresi, Mekke döneminde ve 53. nüzul sırasında indirilmiştir.⁶

⁴ Fütüvvet tarihi ve tanımları hakkında bkz. Neşet Çağatay, “Fütüvvet-Ahi Müessesesinin Menşei Meselesi”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1, sayı 2-3, (1952), 61-84; Franz Taeschner, “İslâm Ortaçağında Futuvva (Fütüvvet Teşkilatı)”, çev. Fikret İşıltan, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası [İstanbul İktisat Dergisi]*, 15/1-4, (1953-1954), 3-32; Franz Taeschner, “İslam’da Fütüvvet Teşkilatının Doğuşu Meselesi ve Tarihi Ana Çizgileri”, çev. Semahat Yüksel, *Türk Tarih Kurumu Belleten*, Nisan, XXXVI/142, (1972), 203-235; Süleyman Uludağ, “Fütüvvet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 13: 259-261; Ahmet Yaşar Ocak, “Fütüvvet2-Tarih”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 13: 261-263; M. Bahaeddin Yüksel, “Temel Dinamikleri Açısından Fütüvvet ve Ahiliğin Kur’ânî Referansları”, *Tefsir Araştırmaları Dergisi*, 1/2, (2017), 270-311; Fatih Güzel, “Nasır Li-Dinillah’tan Önce Fütüvvet’in Durumu”, 3. *Uluslararası Ahilik Sempozyumu*, c.1. ed. Ahmet Gökbel vd. (Kırşehir: Ahi Evran Üniversitesi Yayınları, 2018), 235-242; Ekrem Erdem, “Fütüvvetin Ve Ahiliğin Menşei, Mahiyeti Ve Türleri”, *Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Cilt: 5, Fütüvvet, Ahilik ve İktisadi Hayat Özel Sayısı, (2021), 1-15.

⁵ Aynı kökten türeyen *istefâ* (Nisâ, 4/127, 176; Yusuf, 12/41; Kehf, 18/22; Saffât, 37/11, 149) ve *eftâ* (Nisâ, 4/127, 176; Yusuf, 12/43, 46; Neml, 27/32) fiilleri konumuzun dışındadır.

⁶ İlgili nüzul sıralaması ve diğer sıralamalar ile karşılaştırma için bkz. Esra Gözeler, *Kur’an Âyetlerinin Tarihlendirilmesi Sorunu Ve Kur’an’a Kronolojik-Olgusal Bir Yaklaşım (1 Rebiu’l-Evvel-4 Rebiu’l-Evvel*

Buna göre surenin nüzulünün, Mekke döneminin ortalarına veya buna yakın bir zamana tekabül ettiği söylenebilir. Ancak nüzul zamanını net olarak tespit etmemizi mümkün kılan herhangi bir rivayet bulunmamaktadır. Mekki surelerin iniş zamanını tespite yönelik yapılan kimi çalışmalarda ise surenin, Mekke döneminde müşriklerin Müslümanlara uyguladığı muhasara yıllarından önce (Câbirî, 2014: 1/239, 451-467), muhasara yıllarından sonra ve hicrete yakın bir zamanda, indirildiğine dair yorumlar yapılmıştır (Doğrul, 1980: 276; Saîdî, 1992: 33, 149; Mevdûdî, 2002: 2/433-434). Surenin içeriğine bakıldığında ise; gerek Hz. Yakup gerekse Hz. Yusuf, türlü zorluklar yaşamış ve Allah'ın yardımıyla bunların üstesinden gelmişlerdir. Kardeşlerinin Yusuf Peygamber'i ortadan kaldırma girişimleri ile Mekke müşriklerinin Hz. Peygamber'i öldürme girişimleri, Yusuf Peygamber'in Mısır'a giderek güç kazanması ile Hz. Peygamber'in Medine'ye giderek güç kazanacağı arasında ilişki kurulabilir (Mevdûdî, 2002: 2/434). Benzer süreçleri yaşayan Hz. Peygamber'e bu kıssa üzerinden mesaj verildiği anlaşılmaktadır. Kıssanın sonunda yer alan ayetlerde bu durum açıkça izah edilmiştir:

“Bu (anlattığımız kıssa), gayb haberlerindedir. Onu sana Biz vahy ediyoruz. (Yoksa) Onlar hile yaparak işlerine karar verdiklerinde sen onların yanında değildin; sen ne kadar çabalasan da insanların çoğu inancak değildir.” (Yusuf, 12/102-103.)

Fetâ kavramının, ikisi müfred ikisi de cem'i formunda olmak üzere dört defa zikredildiği Kehf sûresi de Mekke döneminde ve 69. nüzül sırasında indirilmiştir (Kurtubî, 1964: 10/346; İbn Âşûr, 1984: 15/241-242). Sure içeriği dikkate alınarak hicrete yakın bir dönemde nazil olduğu sonucuna ulaşmak mümkündür (Câbirî, 2014: 2/223-230, 253).

Fetâ kavramının bir defa ve İbrahim Peygamber için kullanıldığı Enbiya suresi de Mekki surelerdendir ve 73. nüzul sırasında yer almaktadır. Gerek nüzul sırası gerekse surenin içeriği, Mekke döneminin sonlarında nazil olduğunu göstermektedir ve bu doğrultudaki görüşler ağır basmaktadır (İbn Âşûr, 1984: 17/5-6).⁷

Bu bilgilerden hareketle, Yusuf, Kehf ve Enbiya surelerinin, Mekke döneminin en zor zamanlarının yaşandığı muhasara yılları ve hicret arasında kalan dönemde indirildiğini söylemek mümkündür. Kaynaklarımızda bu döneme ait teferruatlı bilgiler yer almasa da, muhasaranın kaldırılması sonrasında; Hz. Peygamber'in Zeyd b. Hârise ile Tâif'e gidip burada Taifliler tarafından taşlanması ve Mut'im b. Adî'nin himayesinde Mekke'ye dönmesi, Mekke dışından gelen kabilelerle iletişimi artırması, Akabe biatlerinin yapılması, buna karşın Ebû Tâlib ile Hz. Hatice'nin vefatıyla müşriklerin, Hz. Peygamber ve Müslümanlar üzerindeki baskılarını artırması, peygamberi öldürme teşebbüsleri ve hicretle neticelenen olaylar zincirinden bahsedilebilir.⁸ Bu açıdan düşünüldüğünde, sadece *fetâ* kelimesinin anlam analizini yaparken değil, bu dönemde indirilen surelerin tamamındaki mesajları siret-nüzül ilişkisini dikkate alarak okumanın gerekliliği daha iyi anlaşılacaktır.

Fetâ kelimesinin (*feteyât* şeklinde) birer defa zikredildiği Nisâ ve Nûr sureleri ise Medenî surelerdendir. Surelerin nüzul zamanına dair çeşitli yorumlar ve

Arası, (Doktora), (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2009), 89-94, 235-256; Burhan Çonkor, *Boykotun Bitiminden Hicrete Kadar Olan Dönemde İnen Surelerin Tahlihi*, (Doktora), (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015), 47-66.

⁷ Konuyla ilgili görüşler ve detaylı değerlendirmeler için bkz. Burhan Çonkor, *Boykotun Bitiminden Hicrete Kadar Olan Dönemde İnen Surelerin Tahlihi*, 141-145.

⁸ Bu periyotta yaşanan olaylar ve değerlendirmeleri için bkz. Çonkor, *Boykotun Bitiminden Hicrete Kadar Olan Dönemde İnen Surelerin Tahlihi*, 102-114.

değerlendirmeler yapılmış olsa da içerikleri dikkate alındığında bu iki surenin de Medine döneminin geniş bir zaman aralığında nazil olduğu anlaşılmaktadır (İbn Âşûr, 1984: 4/211; 18/139-140).

3. Fetâ ve Türevlerinin Zikredildiği Ayetlerin Bağlamsal Analizi

3.1. Bir Fetâ Örneği Olarak Peygamberler

3.1.1. Yusuf Peygamber

Kur'an'da *fetâ* kavramı peygamberler için kullanılmıştır. Nüzül sırası itibariyle *fetâ* kavramının kullanıldığı ilk sure Yusuf suresi, kendisinden *fetâ* olarak bahsedilen ilk peygamber de Hz. Yusuf'tur. Kardeşlerinin kurduğu tuzak neticesinde kuyuya atılan ve sonrasında bir kervan vasıtasıyla devlet idarecisi olan Aziz'e köle olarak satılan Yusuf Peygamber, gençlik çağına geldiğinde Aziz'in karısı ondan murat almak ister. Aziz'in bunu duyması neticesinde kadın Yusuf peygamberi suçlar fakat bir şahidin ifadesiyle suçlu olmadığı anlaşılır. Buna rağmen Yusuf hapse atılır. Olayın duyulması üzerine dedikodular yayılır (Yûsuf, 12/4-35). Aşağıdaki ayette bu sözlere yer verilmiş ve Yusuf peygamber fetâ olarak zikredilmiştir:

وَقَالَ نِسْوَةٌ فِي الْمَدِينَةِ امْرَأَتُ الْعَزِيزِ تُرَاوِدُ فَتَاهَا عَنْ نَفْسِهِ فَدَّ شَعْقَهَا حُبًّا إِنَّا لَنَرَاهَا فِي ضَلَالٍ مُّبِينٍ

“Şehirdeki bazı kadınlar: ‘Azizin karısı, fetâsından murat almaya kalkmış, sevgi yüreğini yakıp kavuruyormuş, biz onu (kadını) kesinlikle apaçık bir azgınlık içinde görüyoruz’ dediler.” (Yûsuf, 12/30).

Ayette Hz. Yusuf'un fetâ olarak zikredilmesi, kelimenin yukarıda yer verdiğimiz manaları ve Yusuf peygamberin buradaki konumu birlikte değerlendirildiğinde onun; hizmetkâr/köle oluşuna vurgu yapıldığı açıktır ve tefsirlerde de bu şekilde izah edilmiştir (Taberî, 2000: 16/62). Ancak Araplarda köleler için *abd* kelimesinin kullanıldığı, Kur'an'ın da köle manasında *abd* ifadesini kullandığından hareketle (Bakara, 2/221), burada *fetâ* denilmesi sadece kölelik vurgusu olarak anlaşılmamalıdır. Zira Yusuf peygamberin masum olduğunu öngören kadınların *abd* yerine *feta* ifadesini kullanmaları, onun iffetine ve sadakatine bir vurgu olmalıdır. *Fetâ* denilmesi, Aziz'in karısının hizmetçisinden murat almaya kalkacak kadar nefesine hâkim olamadığını ifade etmek üzere kadın için bir aşığılama ifadesi olarak da görülmüştür (Tantâvî, 1998: 7/351).

Kronolojik olarak düşünüldüğünde ise; Mekke döneminin çetin koşullarında, Hz. Peygamber'e Yusuf peygamberin örnekliliği hatırlatılmak suretiyle yaşadıklarının, risaletin zorluklarından olduğu vurgulanmaktadır. Artan müşrik muhalefeti nedeniyle tahammül sınırları her geçen gün zorlanan Müslümanlar için de bu kıssa manidardır. Kardeşleri Yusuf peygamberi öldürmeye çalıştığı gibi, Kureyşlilerin de peygamberimizi öldürmeye çalışması, Hz. Yusuf'un Mısır'a gidip kurtulacağı ile Hz. Peygamber'in Medine'ye hicret ederek kurtulacağı arasında önemli bir uyum söz konusudur (Mevdûdî, 2002: 2/434). Yusuf peygambere atılan iftiralar Allah Teâlâ tarafından nasıl bertaraf edilmişse, Hz. Peygamber aleyhinde söylenen asılsız söz ve iftiralar da bertaraf edilecektir. Şu halde Allah resulünün yanında yer alan Müslüman gençler zaafılarına yenilmemeli, peygamberle olan ahitlerine de sadık kalmalıdır.

Yusuf Peygamber'in ailesinden uzak kalıp sabretmesi ve sonunda Allah'ın yardımıyla mutlu sona ulaşması, Hz. Peygamber ve ashâbı için özellikle hicrete yakın dönemde önemli bir örnekliliktir. Nitekim sonunda Hz. Yusuf'un kardeşlerinin

düşükleri durumun benzerini Mekke'nin fethi sonrasında Müslümanların akrabaları olan müşrikler de yaşamıştır. Yusuf peygamberin kardeşlerine söylediği “Lâ tesrîbe aleykum el-yevm / Bugün size kınama yok” (Yûsuf, 12/92), ifadesi ile Hz. Peygamber'in Mekke'yi fethettiğinde kavmine söylediği “İzhebû entüm tulekâ / Gidiniz hepiniz serbestsiniz” (Taberî, 2000: 3/61), sözü de bu mesajın alındığının ifadesi gibidir (Bkz. Karaman vd., 2007: 3/209-210).

Bir *fetâ* olarak zikredilen Yusuf peygamber kıssada; Allah'a itaati, sorumlu olduğu kişiye sadakati, anne-babasına saygısı, kardeşlerine sevgisi, kendi onurunu koruması, ihlaslı (muhlis) ve iyilik yapan (muhsin) oluşu ile ön plana çıkmaktadır (Tok, 2018: 109-124). Kurumsal fütüvvet anlayışlarında da terimleştiği üzere *fetâ*, nefesine hâkim olma konusunda yiğitlik gösteren kişidir (Uludağ, 1996: 13/260). İslam öncesi *fetâ* profilinde nefsanî olarak *sabır ve yiğitlik* manaları görülmemektedir. Aksine, o dönem *fetâ* denildiğinde içki ve eğlence alışkanlıkları da bu karakterin bir parçası gibi algılanmaktadır. Kur'an, *fetâ*'nın yiğitlik manasını Yusuf Peygamber'in şahsında derinleştirerek “nefsanî arzulara karşı yiğitlik gösteren” manasını ortaya koymuştur. Hz. Peygamber'in, gerçek pehlivanın öfkelenildiğinde nefesine hâkim olabilen kimse olduğuna dair ifadesi (Müslim, Birr, 106; Ebû Dâvûd, Edeb, 3) de İslam'ın nefsanî konulardaki yiğitliğe yaptığı vurguyu ve bakış açısını ortaya koymaktadır. Bunun yanında Yusuf peygamber; cömertlik, cesaret, fedakârlık, müşkül konuları aşan dayanıklı genç özellikleriyle de *fetâ* kimliğini temsil etmektedir. Bahsi geçen özellikler, ilerleyen süreçte Ashâb-ı kiram tarafından özümsemiş ve onlar, fütüvvet ruhunun temsilcileri olmuşlardır.⁹ Hz. Peygamber'in, önce Mekke'de bazı sahâbiler, ardında da Ensar ve Muhacirler arasında tesis ettiği kardeşlik antlaşması da (Muâhât), Araplarda yerleşik *fetâ* anlayışı olan kabilesel beraberlik ve bağlılığı, dinsel/inançsal beraberlik ve bağlılığa dönüştüren bir girişim olmuştur (Bkz. Algül, 2020: 30/306-307; Savaş, 2018: 785-789).

3.1.2. İbrahim Peygamber

Kur'an'da, nüzul sırasına göre kendisinden *fetâ* olarak söz edilen diğer peygamber ise Hz. İbrahim'dir. Yusuf Peygamber'de olduğu gibi burada da peygamber için *fetâ* ifadesini kullananlar, Hz. İbrahim'in içinde bulunduğu kavmidir. Kavminin taptığı putları cesaretle kırması ve sonrasında kavminin onun hakkındaki ifadelerinde Hz. İbrahim'i *fetâ* olarak nitelemeleri söz konusudur:

قَالُوا سَمِعْنَا فَتًى يَذُكُرُ هُمْ يُقَالُ لَهُ إِبْرَاهِيمُ

“İbrahim denen bir gencin/fetânın onları (Tanrılarımızı) diline doladığını duyduk.” dediler. (Enbiya, 21/60.)

Hayatı ve etkisi itibarıyla Kur'an'da en çok zikri geçen peygamberlerden olan Hz. İbrahim'in, tevhid mücadelesi bağlamında ortaya koyduğu örneklikler çeşitli surelerde yer almaktadır (Bkz. Harman, 2000: 21/266-272). Hz. İbrahim'den *fetâ* olarak bahsedilen bu ayet ve öncesinde, kavminin taptığı putları kırıp sadece en büyük putu bırakması ve kavminin kendisinden şüphelenmesi anlatılmaktadır. Yukarıdaki ayette dikkat çeken husus, kavminin Hz. İbrahim'i suçlamakla beraber ondan *fetâ* diye söz etmeleridir. Bu durum, başta tanımları verilen *fetâ* kavramına karşılık

⁹ Sahabedeki fütüvvet ahlakına dair örnekler için bkz. Ömer ed-Desûkî, *el-Fütüvve 'inde'l-'Arab, ev; Ehâdisü'l-Furûsiyye ve'l- Mislü'l-Ulyâ*, (Kahire: Mektebetü'n-nahda, 1959): 166-219.

gelmektedir. Çok tanınamakla beraber ondan *fetâ* diye söz etmeleri, cesaretinden dolayı da olabilir (ed-Dîk, 2018: 328). Çünkü putperest bir kavmin taptığı putları kırıp buna rağmen onların karşısında korkusuzca durmak büyük bir cesaret örneğidir. Dolayısıyla yaptığı eylem, müşrik kavim açısından her ne kadar kabullenilemez olsa da eylemi gerçekleştirenin cesaretini ortaya koymaktadır.

Kavminin onu yüceltmek ve kemal sıfatlarla muttasıf biri olduğunu ifade etmek amacıyla ondan *fetâ* diye söz etmeyecekleri malumdur. Zaten ayet-i kerimede “يَقَالُ” şeklindeki meçhul kullanım çok iyi tanımadıklarını ifade etmektedir. Ya da onu gören şahitlerin tahkir ve küçük görme amacıyla meçhul siygasını tercih ettikleri düşünülebilir (İbn Âşûr, 1984: 17/99). Buna göre Hz. İbrahim için kavminin kullandığı *fetâ* ifadesiyle onun gençliğine vurgu yapıldığı anlaşılmaktadır. Zira Allah Teâlâ her peygamberi ancak genç olarak göndermiştir ki (İbn Kesîr, h. 1414: 3/223) bu gençlik sadece fiziken ulaşılmış bir merteye değil, zihnen ve ahlaken de ulaşılmış bir olgunluğu ifade etmektedir.

Çalışmamızın başında da yer verdiğimiz üzere, İslam öncesi Arap toplumunda yüksek karakterli asil bir genç tipi olan *fetâ* kavramı biliniyor ve bu özelliklere sahip kimseler için kullanılıyordu. Hz. İbrahim de Arapların atası olarak kendileri tarafından biliniyordu. Onun *fetâ* olarak ifade edilmek suretiyle, özellikle Hz. Peygamber’in yanında bulunan gençlerin, hem ataları hem de cesaretiyle ideal bir *fetâ* örneği olan Hz. İbrahim’i örnek almaları amaçlanmış olabilir. Yine Hz. İbrahim, hicret öncesi dönemde müşrik aileleri ile Hz. Peygamber arasında tercih yapmak zorunda kalan Mekkeli gençlere, inancında sağlam bir *fetâ* örneği olarak sunulmuştur. Zira o inancı uğruna sadece kavmine değil babasına da karşı durmuştur. (Bkz. Meryem, 19/42-46; En’âm 6/80-81; Enbiya 21/51-73; Şuara 26/70-89; Ankebût 29/16-27; Sâffât 37/83-98; Zuhruf 43/26-28).

3.2. Peygamber Fetâları

3.2.1. Yusuf Peygamberin Fetâları

Yusuf suresinde, Yusuf peygamberle birlikte hapse giren iki kişiden bahsedilmekte ve bu iki kişi de *fetâ* (*feteyân*) kavramıyla zikredilmektedir:

وَدَخَلَ مَعَهُ السِّجْنَ فَتَيَانٍ قَالَ أَحَدُهُمَا إِنِّي أَرِيتِي أُعْصِرُ خَمْرًا وَقَالَ الْآخَرُ إِنِّي أَرِيتِي أُحْمَلُ فَوْقَ رَأْسِي خُبْرًا تَأْكُلُ
الطَّيْرُ مِنْهُ نَبْتَنَا بِأَوَّلِيَّةٍ إِنَّا نَرِيكَ مِنَ الْمُحْسِنِينَ

“Onunla beraber, zindana iki genç/fetâ daha girdi. Onlardan biri: ‘Ben kendimi rüyamda şarap için üzüm sıkarken gördüm.’ dedi. Öbürü ise: ‘Ben de kendimi, başımın üzerinde, kuşların yediği bir ekmeğe taşırken gördüm’ dedi. ‘Bize bunu yorumla; senin iyilerden olduğunu görüyoruz.’ (dediler).” (Yûsuf, 12/36).

Kaynaklarımızda verilen bilgilere göre bu iki kişi, Mısır kralının hizmetçileri olup biri yemek diğeri de içecek işleriyle meşguldür. Yemek işlerinden sorumlu olan gencin, kralı zehirlemek istediği haber verilince kral, içecekten sorumlu diğer gencin de sorumluluğu bulunduğu gerekçesiyle, her ikisini de hapse attırıştır (Taberî, 2000: 16/94-95; Râzi, h. 1420: 18/453). Buna göre bahsi geçen kişilerin bilinen şekliyle efendi-köle durumundan ziyade, sarayda yiyecek ve içecek işlerinden sorumlu iki resmi görevli oldukları anlaşılmaktadır.

Hapse giren iki kişi, yaşadıkları hayatta hizmetçi konumunda olmaları ya da genç olmaları hasebiyle bu kimseler için *fetâ* denilmesi gayet doğaldır. Ancak

Yusuf peygamberle birlikte hapse girmeleri Allah'ın bir takdiridir ve bunda farklı hikmetler söz konusudur. Devam eden ayetlerde Hz. Yusuf, bu iki kişi için “hapishane arkadaşlarım” (Yusuf, 12/39) ifadesini kullanmaktadır ki sahâbe döneminde, mekâna (hapishaneye) izafe edilmeksizin bu iki kişinin Hz. Yusuf’un iki arkadaşı şeklinde zikredildiği de olmuştur (Taberî, 2000: 16/96). Bu ifade Peygamber’imizin de yanındaki Müslümanlar için kullandığı (ashâb) ifadedir (Müslim, “Fedâilü’s-sahâbe”, 221, 222). Hicret esnasında Peygamber’in yanında olan Hz. Ebubekir için de Kur’an “İsâhibihî/arkadaşına” (Tevbe, 9/40) ifadesini kullanmıştır. Hapishanede Yusuf ve bu iki genç arasındaki konuşmanın insanî olarak başlayıp dinî ve özellikle de tevhid boyutuna yönlendirilmesi, gençlerin içinde buldukları durumdan kurtulmak için fitri olarak dine doğru inanca yönelindiklerini göstermektedir ve Yusuf peygamberin yapmak istediği de budur (Günay, 2003: 71, 86). Yusuf peygamber; rüya tabir etme, hastalıkları tedavi, üzüntüleri teselli ve muhtaçlara yardım gibi iyiliklerle muhsin olarak vasıflandırılmıştır (Tüsterî, h.1423: 82; Neseî, 1998: 2/110; Günay, 2003: 77). Bu davranışı Hz. Peygamber’in; yanındaki gençlere davranışı konusunda bir örneklik oluşturmasının yanında, hapishaneye giren bu kişilere *fetâ* denilmesi, Yusuf peygambere arkadaş olmaları/olacaklarına dair bir mesaj olarak düşünülebilir.¹⁰ O, yanındaki gençlere psikolojik ve dini olarak destek sağladığı gibi Hz. Peygamber de yanında bulunan ve zor zamanlar geçiren gençlere destek olmaktadır/olacaktır.

Dolayısıyla bağlam merkezli düşünüldüğünde *fetâ* ve *sahâbî* kelimelerinin sıradan bir dostluk ya da birlikten ziyade aynı düşünce, inanç ve ahlaki ilkelere sahip kimseler için kullanıldığını söylemek yanlış olmaz (Durmuş, 2018: 893-894).

Neticede bu iki kişiden biri olan ve hapisten kurtulan kişiye Yusuf peygamber, efendisinin yanında kendisinden bahsetmesini istemiş ve bu kişi de her ne kadar gecikmeli de olsa Yusuf peygamberin rüya yorumladığını vezire haber vererek onun hapisten kurtulmasına aracılık etmiştir (Yusuf, 12/42-45). Başka bir deyişle Yüce Allah, o iki gencin Yusuf (as) ile beraber hapse girmelerini takdir ederek onları peygambere yardımcı kılmış, onların rüyalarını tabir etmesi de onun hapisten kurtuluşunu sağlamıştır (Vâhidî, h.1430: 12/116). Netice itibarıyla bu iki kişi, hem Yusuf peygamberin dini tebliğ etmesi hem de kendisine yardımcı olmaları bakımından *fetâ* olarak anılmışlardır. Aralarında oluşan samimiyet, hapisten çıkıp tekrar Yusuf’un yanına gelen kişinin: “Yusuf! Ey Siddik!” (Yusuf, 12/46) şeklindeki hitabında sezilmektedir. Kur’an’ın, genel manada Allah’ın dinine, özel manada ise peygambere yardım/hizmet eden kimseler için bu tabiri kullandığı görülmektedir.

Yusuf peygamberin fetâlarından bahsedilen diğer bir ayette de şu ifadeler yer alır:

وَقَالَ لِفِتْيَانِهِ اجْعَلُوا بِضَاعَتَهُمْ فِي رَحَالِهِمْ لَعَلَّهُمْ يَخْرُجُونَهَا إِذَا انْقَلَبُوا إِلَىٰ أَهْلِهِمْ لَعَلَّكُمْ يَزُجُّوْنَ

“Yusuf (emrindeki) gençlerine/fetâlarına: ‘(Aldıklarının karşılığı olarak) getirdiklerini de yüklerinin içine koyun. Belki ailelerine döndüklerinde, anarlar da bir daha (buraya) geri gelirler.’ dedi.” (Yûsuf, 12/62).

Erzak almak üzere Yusuf Peygamber’e gelen kardeşlerinin, Bünyamin’le beraber yeniden gelmelerini isteyen Yusuf (as), emrindeki görevlilere, kardeşlerinin verdiği erzak ücretini, yüklerinin arasına koymalarını istemiştir. Bu sayede hem geri gelirken

¹⁰ Gençler hakkında yapılan çalışmalarda, onların hayatı anlamlandırma konusunda arkadaşlarıyla ilişkilerinin önemli bir etken olduğunu ve ardından bir rol model rehberliğine başvurdukları sonucuna ulaşılmış da (Bkz. Yüksel, 2020: 392-393) bu yaklaşımı desteklemektedir.

ihtiyaç duyacakları parayı onlara vermiş hem de kardeşi Bünyamin'in getirilmesini kesinleştirmiş olmaktadır. (Yusuf, 12/58-62).

Ayette zikredilen *fetâ* kavramı, Arapların alışık olduğu kullanımlardan farklılık arz etmektedir. Zira buradaki *fetâ* sıradan bir köle/hizmetçiden öte, peygamberin emrine itaat edip yardımcı olan resmi görevlileri (hizmetçi) ifade etmektedir (Kurtubî, 1964: 9/223; Yaşar, 2018: 300). Yusuf peygamberin mali işlerden sorumlu bir yönetici olduğu dikkate alındığında *fetâ* (fityân) kavramıyla devletin resmi görevlilerinin kastedilmiş olması daha makul görünmektedir. Zaten bu kişilerin, tahlil ölçme tartma işinden sorumlu kimseler (keyyâl) olduğu kaynaklarda yer almaktadır (Zemahşerî, 1987: 2/485; Âlûsî, 1995: 7/11). Esasen bu manayı düşündüren en önemli gerekçelerden biri, gençlerin Hz. Yusuf'a izafe edilerek "fetalara" değil de "fetalarına" denilmiş olmasıdır.

Cenabı Hak Yusuf peygamberi türlü badirelerden sonra Mısır'da yönetici yapmışsa, Hz. Peygamber de ileride bu mükâfata nail olmakla müjdelanmaktadır. Onun yanındaki Müslümanlarsa Yusuf peygamberin *fetâları/sadık hizmetkârları* olarak Allah katındaki eşsiz yerlerini hazırlamış olmaktadır. Dolayısıyla Kur'an, peygamberin yanında ve onun hizmetinde olan kimseleri *fetâ* kavramıyla nitelendirerek bu kavrama yeni bir boyut getirmiştir. İlgili ayetlerde iki durum arasındaki benzerliğe şu şekilde dikkat çekilmektedir:

"Böylece Yusuf'a, o memlekette dilediği şekilde hareket etmesi için imkân verdik. (Aynı şekilde) Rahmetimizi dilediğimiz kimselere ulaştırırız ve iyilik yapanların ecirini de zayi etmeyiz." (Yusuf, 12/56).

Bu ayete göre, Yusuf peygamberle hapse giren gençler ve onlara *fetâ* denilmesi dahil hiçbir hâdisenin tesadüf eseri olmadığı anlaşılmalıdır. Merâğî (ö. 1883-1952), bu durumu özetle şu şekilde ifade eder: Kardeşleri haset etmeseydi Yusuf (a.s) kuyuya atılmayacaktı, kuyuya atılmasaydı Mısır Azizi'ne ulaşamayacaktı, Aziz ona güvenmeseydi ailesini emanet etmeyecekti, kadın ona meyletmeseydi iffeti ortaya çıkmayacaktı, kadının tuzağı işe yarasaydı hapse girmeyecekti, hapse girmeseydi Firavun'un adamları onun faziletini fark edip onu tanıyamayacaklardı, tanınmasalardı Firavun da tanınamış olacaktı ve hazineden sorumlu vezir olamayacaktı (Merâğî, 1946: 13/7).

Yusuf'la beraber bu gençlerin hapse girmesinin tesadüf olmadığı gibi, onlar hakkında fetâ ifadesinin kullanılması da tesadüf değildir. Zira onlar peygamberin yardımcıları olmuştur. Peygamberlerin köle istihdam etmediklerinden hareketle bu kişilerin genç memurlar olarak anlaşılmasının yanında memurluk görevlerine ilk olarak gençlerin atanmasına dair bir telmih olarak da yorumlanmıştır (Şahinalp, 2018: 88).

3.2.2. Musa Peygamberin Fetâsı

Kehf suresi 60 ve 62. ayetlerinde Kur'an, Musa peygamberin Hızır'la (rahmet ve ilim verilen kimse (Kehf, 18/65) görüşmeye gittiği esnada yanında bulunan kişi hakkında *fetâ/Musa'nın fetâsı* ifadesini kullanmıştır. Bu iki ayet metin ve mana olarak şöyledir:

وَإِذْ قَالَ مُوسَىٰ لِفَتَاهُ لَا أَبْرَحُ حَتَّىٰ أَبْلُغَ مَجْمَعَ الْبَحْرَيْنِ أَوْ أَمْضِيَ حُقُبًا

"Bir zamanlar Musa, fetâsına şöyle demişti: 'Ben, iki denizin birleştiği yere varıncaya kadar durmayacağım/yola devam edeceğim. Vele ki oraya ulaşmam yıllarca sürse bile.'" (Kehf, 18/60.)

فَلَمَّا جَاوَزَا قَالَ لِفَتَاهُ إِنِّي جَدَاءٌ لَقَدْ لَقِينَا مِنْ سَفَرِنَا هَذَا نَصَبًا

"Oradan uzaklaştıklarında Musa, fetâsına dedi ki: 'Yiyeceğimizi getir, gerçekten bu yolculuğumuzdan dolayı yorgun düştük.'" (Kehf, 18/62.)

62. ayette Musa'nın; "yiycekleri getir" diye yanındaki kişiye emretmesinden hareketle bu kişi, köle/Musa'nın kölesi şeklinde anlaşılmıştır (İbn Manzûr, h.1414: 15/147). Ancak bu kişinin gerçekten edinilmiş bir köle mi olduğu yoksa başka bir manada mı kullanıldığı, bahsi geçen kişinin kim olduğunun tespit edilmesi ile daha iyi anlaşılacaktır.

Kaynaklarımızda verilen bilgilere göre; ayetlerde geçen *fetâ*, Musa peygamberin yanında bulunup ona hizmet eden, Yusuf peygamberin de torunu olan Yûşâ b. Nûn'dur. Bu kişi, Musa'nın (a.s) kız kardeşinin oğludur ve uzun yıllar ona hizmet etmiş, talebelik yapmış ve Musa'dan sonra İsrailoğullarına yöneticilik yapmıştır (Sa'lebî, 2002: 6/180-181; İbn Kesîr, h.1414: 2/51, 324, 525). Buna göre Yûşâ b. Nûn'a *fetâ* şeklinde hitap edilmesi, onun bilinen manada bir köle olmasından değil, peygambere olan hizmeti ve sadakati sebebiyledir. Nitekim ayette Musa peygamberin Yûşâ b. Nûn'a kendi fikrinden bahsedip onu bu plana zorlamaması, sade bir köle ya da hizmetçi değil, sadık bir dost ve yardımcı konumunda olduğunu göstermektedir. Hz. Musa'dan sonra onun yerine geçmesi ve hem askeri hem de dini lider olması (Harman, 2013: 44/43-45) da bunu desteklemektedir. Bütün bunlar, Musa peygamberin yanındaki kişinin, bilinen manada edinilmiş bir köle konumunda olmadığını göstermektedir.

Yine kaynaklarda bu kişinin Yûşâ'nın kardeşi olduğu ve bu yolculukta ona arkadaşlık ettiği de söylenmiştir (Râzî, h. 1420: 21/478). Musa'nın yanındaki kişinin *fetâ* olarak isimlendirilmesi ve ona nispet edilmesinin gerekçesi; arkadaşlık etmek, yardımcı olmak ve kendisinden ilim öğrenmek için Musa peygambere tabi oluşudur (Mâturidî, 2005: 7/190; Şevkânî, h. 1414: 3/352). Bu kişinin, Musa peygamberin gideceği yolu ve şartları iyi bilen bir rehber olduğu ve kendisine yol gösterdiği de düşünülmüştür (Yaşar, 2018: 298, 301). Zira bahsedildiği gibi efendilik-kölelik ilişkisi görülmemektedir. Hizmet etmek gençlerin en fazla içinde buldukları durum olduğu için bu kelimeyle peygambere hizmet etme ve onunda yanında yer almaya vurgu söz konusudur. Aynı zamanda Yûşâ b. Nûn, Hz. Musa'dan ilim öğrenmektedir. Bu nedenle öğrencisi manasında "onun fetâsı" şeklinde izafe edilmesi de bu sebeptedir (Ebû Hayyân, 1999: 7/198; Ebussuûd, ts.: 5/231; Âlûsî, 1995: 8/293). Örneğin Hasan Basri'nin (ö. 110/728) öğrencisi Bekr b. Abdullah el-Müzenî (ö. 108/726) için de "Hasan Basri'nin fetâsı" (İbn Sa'd, 1968: 7/167, 209), denilmesi benzer bir örnektir.

Yukarıda Yusuf suresi 62. ayette de değindiğimiz üzere, Kur'an *fetâ* kelimesini peygambere hizmet eden ve onun emirlerini yerine getirenler için kullanmıştır. Bu mana ise Kur'an'ın kelimeye kattığı özel anlam olarak değerlendirilebilir.

Ayetlerin yer aldığı Kehf suresinin, hicrete yakın bir dönemde indirilmiş olduğuna dair görüşlere yukarıda yer vermiştik. Hz. Musa ve fetâsından bahseden bu kıssa, ilgili bağlam ekseninde yorumlandığında ise şu sonuçlara ulaşmak mümkündür: Musa peygamber Allah'ın yol göstermesi ile yola çıkmıştır. Bu yolculukta kendisine Yuşâ b. Nûn eşlik etmektedir ve adeta bir hizmetkârı gibi bütün işlerini yapmakta ve ona sadık kalmaktadır. Hz. Peygamber ve Müslümanlar yakında hicret edecekler ve bu durum onlar için yeni bir durum olup, Allah Teâlâ tarafından kendilerine bu kıssa ile yol gösterilmektedir. Hz. Peygamber, bu yolculukta Hz. Musa'nın yaşadıkları gibi birtakım olaylar yaşayabilecektir. Bu durumda kendisine söyleneni yaparak sabırlı olmaya çağırıldığı anlaşılmaktadır. Ashabı kiram ise Musa peygamberin yanındaki Yuşâ b. Nûn konumundadırlar ve onlara düşen ise peygamberin her türlü hizmetini yerine getirmeleri, her durumda ona sadakatle bağlı kalmaları gerektiğidir. Taberî Hz.

Musa'nın, fütüvvet çağına geldiğinde kendisine itaat eden, onun etrafında toplanan ve onu dinleyen genç bir taraftar grubunun olduğundan bahseden bir rivayet nakletmiştir (Taberî, 2000: 19/537). Ayette de belirtildiği üzere (Yunus 10/83), Musa'ya (a.s) ilk inananların gençler olması ve çoğunluğun inançlarını gizlemesi, Musa peygamberin belli bir güce ulaşmasını beklemleri şeklinde izah edilmiştir (Nesefî, 1998: 2/36; Günay, 2003: 168-169). Hz. İsa'nın havarileri de bu bağlamda değerlendirilebilir. Zira dost, arkadaş, ileri derecede yardımsever ve davasına kendini adayan kimse manalarına gelen *havârî* kelimesi, özel manada Hz. İsa'ya yardımcı olan on iki kişi hakkında kullanılsa da Allah'ın peygamberlerine inanıp yardım eden herkesi kapsayan bir manaya sahiptir (Cilacı, 1997: 16/513-516). Hz. Peygamber'in, bütün peygamberlerin havarileri ve kendisine uyan yakın dostlarının olduğuna dair ifadeleri de bu manayı desteklemektedir (Buhârî, "Cihâd", 40 (No. 2691), 41 (No. 2692); Müslim, "Fedâilü's-sahâbe", 48; "İmân", 80). Buna göre peygamberlerin yanında, onlara itaat edip destek olan bir gruptan bahsedilebilir ki Kur'an, dönemin gençlik algısının en güzel ifadesi olan *fetâ* kavramıyla buna işaret etmiştir.

Cahiliye dönemi Araplarında genç erkekler arasında kahramanlık, cömertlik ve yardımseverlik gibi temel noktalarda birleşmiş fetâların ve bunlara ait adetlerin olduğu bilinmektedir (Güner, 2016: 187-190; Erdem, 2021: 4-5). Bu gençler bağlı bulunduğu kabilesine karşı büyük bir sorumluluk taşıyordu ve İslam'la birlikte bu gençler, Allah'a ve peygambere karşı sorumluluk taşımaya ve ilahi hükümleri peygamberle birlikte yaymaya yönlendirilmiş olmaktadır (ed-Dîk, 2018: 327). İslam'ın da önemle üzerinde durduğu bu ahlaki ilkeleri benimsemiş gençleri ifade eden fetâ kavramı, ayetlerde kullanılarak bu gençlerin değerine işaret edilmiş olabilir. Aynı zamanda her ne kadar ahlaki olarak üstün bir genç karakteri ifade etse de İslam öncesi fetâ kavramında dini bir vurgu söz konusu değildir. Kur'an ise bu kavramı, bahsi geçen özelliklerin yanında dini anlamda da cesaretli ve yiğit davranan gençleri ifade etmek üzere kullanarak anlamını genişletmiştir. Nitekim bu durum, Hz. Peygamber döneminden itibaren gençlerin dinleri uğruna korkusuzca mücadele etmesi olarak tezahür ettiği gibi, Anadolu'nun Türkleşmesi ve İslam'la buluşmasını da İslam'ın çizdiği fetâ profilinin ve fütüvvet anlayışının bir sonucu olarak görmek mümkündür (Bu doğrultudaki değerlendirmeler için bkz. Erdem, 2021: 9).

Kaynaklarımızda verilen bilgiler, Hz. Peygamber'in yanında ona yardım ve destek olanların daha çok genç ve fakir insanlardan oluştuğunu göstermektedir. Hatta bu durumdan rahatsız olan Mekke müşriklerinin peygamberimize gelerek, zayıf ve fakir Müslümanlar onun yanında olduğu için yanına gelmediklerini çünkü dışarıdan gelenlere karşı küçük duruma düşeceklerini bu nedenle de yanındaki bu fakir Müslümanları uzaklaştırmasını ve Arapların ileri gelen zenginleriyle oturup kalkmasını talep ettiklerini kaydetmektedir (İbn Mâce, "Zühd", 7 (No. 4127, 4128); Taberî, 2000: 18/6). Kur'an ise, onların bu taleplerine uymaması konusunda Hz. Peygamber'i uyarmaktadır (Kehf, 18/28). Allah Resul'üne tabi olup onun yanında ve hizmetinde olanların genellikle gençlerden oluşuyor olması ve Kureyş'in ileri gelen yaşlılarının onun karşısında yer alıyor olması (İbn Kesîr, h.1414: 3/92), peygamberin yanındaki gençlere vurgu yapıldığını göstermektedir. Diğer taraftan risalet dönemi ve özellikle Mekke'deki kısmi incelendiğinde Müslüman olduklarında yaşı otuz beş ve üzeri olanların sayısının birkaç kişiyle sınırlı oluşu ve geri kalanların gençlerden oluşuyor olması da dikkat çekicidir (Örnekler için bkz. Akpolat, 2007: 243-257).

Nitekim Hz. Peygamber'in, kendisine ilk inananların Kureyşli gençler olduğuna (İbn Kesîr, h.1414: 3/92) ve her peygamberin yardımcısı bulunduğu (Buhari, "Fedâilü's-sahâbe", 13 (No. 3514); Müslim, "Fedâilü's-sahâbe", 48) dair ifadeleri de bu bakış açısını desteklemektedir. Dolayısıyla Hz. Peygamber'in en zor dönemlerinde gençlerin desteği önemliydi ve bunun için onları motive edecek bir kavram olan *fetâ* karakteri, o dönemde gündeme gelmiş olmaktadır. Kur'an kıssalarının verdiği mesajlar Müslümanların tamamını ilgilendirse de geçmişte yaşananlardan ibret alarak dini, zihni ve ahlaki olgunluğa erişme yolunda kıssaların gençler üzerindeki etkisinin daha fazla olduğunu söylemek yanlış olmaz.¹¹ Yaşlılardan farklı olarak gençlerin içinde var olan; kendini geliştirme, hayatına yön verme, geleceğe dair kafasında oluşan sorulara cevap bulma gibi özellikler, gençlerin yeniliklere ve doğrulara daha açık bir yapıda olduğunu göstermektedir (Kara, 1996: 23). Bu nedenle Kur'an, Ashâb-ı kehf'i; inançları yüzünden Allah'ı bırakıp putlara tapmadıkları, Yusuf peygamberi; kötülükten uzak durduğu, Yûşâ b. Nûn'u ise Musa peygambere itaati sebebiyle fetâ olarak isimlendirmiştir (Gölpınarlı, 1985: 118-119) ki bu, Kur'an'ın ilgili kavrama kattığı dini sıfat olarak önem arz eder.

İlave olarak bu ayetlerde fetâların peygamberlere nispet edilmesi ve ön plana çıkarılması, Peygamber Efendimize yönelik bir mesaj olarak da düşünülmelidir. Özetle diğer peygamberler, nasıl Allah'ın takdir ettiği ve *fetâ* olarak isimlendirdiği yardımcılarla destek görmüşse, Hz. Peygamber de yanındaki bu fetâlarla başarıya ulaşacaktır. Bu nedenle müşriklerin, fakir Müslümanlardan uzak durmasına yönelik tekliflerine karşı temkinli yaklaşmalıdır. Nitekim bazı rivayetlerde rastladığımız "*fityânü Rasûlillah*", *fityânü'n-nebi*" (İbn Hanbel, 1998: III/60 (No. 11603); Ebû 'Avâne, 1998: 3/389, (No: 5429, 5430); Heysemî, 1994: 9/250-251, (No. 15372), "*fityetü'n-nebi*" (Taberânî, 1994: 24/67, (No: 176; İsfahânî, 1998: 6/3232 (No: 7445) şeklindeki kullanımlar da bunu desteklemektedir. Bunlara ilave olarak, Hz. Peygamber'in yanında bulunan, ona hizmet eden, destek olan veya biat eden kimselere de zaman zaman fetâ olarak hitap edildiğini görmekteyiz (İsfahânî, 1998: 1/244, (No: 839); 1/498 (No: 1410); 3/1606, (No:4044); 3/1625, No: 4090); 6/2985 (No: 6947); İbnü'l-Esîr, 1989: 4/447; 5/245, 265, 406; 6/286; *İbn Hacer*, h.1412: 1/213; 2/253; 3/549; 4/615; 7/320; 8/208).

3.3. Allah Yolundaki Fetâlar

Kur'an'da, kendilerinden *fetâ/fitye* olarak bahsedilen bir diğer kimseler de Ashâb-ı kehf olarak bilinen gençlerdir. Kehf suresinde iki defa zikredilen *fetâ* kavramının ilki şu aytettir:

إِذْ أَوَى الْفِتْيَةُ إِلَى الْكَهْفِ فَقَالُوا رَبَّنَا آتِنَا مِنْ لَدُنْكَ رَحْمَةً وَهَيِّئْ لَنَا مِنْ أَمْرِنَا رَشَدًا

"Bir zamanlar gençler/fetâlar mağaraya sığınmış, ardından da: 'Ey Rabbimiz! Katından bize rahmet ver ve bu durumumuzdan bir kurtuluş yolu ihsan et!' demişlerdi." (Kehf, 18/10.)

İnançları uğruna müşrik kavimlerinden uzaklaşıp bir mağarada uzun yıllar uyuyup sonra uyanan ve hayata kaldıkları yerden devam eden gençlerin kıssası olarak diğer bazı din ve inanışlarda da yer alan Ashâb-ı kehf kıssası (Bkz. Ersöz,

¹¹ Kıssaların gençler üzerindeki etkisine dair bkz. Faruk Özdemir, "Gençliğin Ahlaki Olgunlaşmasında Kur'an Kıssalarının Rolü". *Uluslararası Gençlik ve Ahlak Sempozyumu Bildirileri*, c. 1. (Sinop: İkizler Matbaası, 2016), 307-319.

1991: 3/465-467), Hz. Peygamber'e Mekke döneminin sonlarına doğru nâzil olmuş (Câbirî, 2014: 2/223) ve pek çok mesaj içeren bir kıssadır. Diğer vurguların yanı sıra konumuzla alakalı olan kısmı, buradaki gençlerin *fetâ* (*fitye*) kavramıyla ifade edilmiş olmasıdır. Arapların kelimeye verdiği ve yukarıda sıraladığımız manalar ile kıssada bahsi geçen kimselerin özellikleri beraber düşünüldüğünde; bu insanların yaş itibarıyla genç olmaları, cesur olmaları, inançlarına aykırı olan bir ortamdan hicret etmeleri, Allah'tan başka hiçbir dayanaklarının olmaması ve ona tevekkül etmeleri gibi özellikleri ön plana çıkmaktadır. (Kehf, 18/10-26.)

Bu gençlerin, o şehirdeki dönemin ileri gelenlerinin çocukları olduğu ve içlerinden gelen sese/ilhama kulak vermek suretiyle tevhid için kavimlerine baş kaldırdıkları (Râzî, h. 1420: 21/442) bilgisinden hareketle, Mekke'nin ileri gelenlerinin çocukları olan Kureyşli gençler de bunlardan ibret almalıydılar. Zira onlar da inançlarıyla ataları arasında kalmışlardı (Örnekler için bkz. Kara, 1996: 31 vd.; Günay, 2003: 141-142, 144-145). Zor şartlar yaşayan gençler, ailelerinde maddi manevi baskı görüyorlardı. Böyle bir ortamda Kur'an, her ne olursa olsun peygamberin yanında olmayı öğütüyor ve gerçek fetâların bunlar olduğunu vurguluyordu. Nitekim inandıkları halde ailevi ve toplumsal baskı nedeniyle peygamberin yanında yer almayan, hicret etmeyen ve hatta savaşlarda bile müşriklerin arasında yer alan gençlerin olması (İbn Hişâm, 1955: 1/641) da fetânın inancı uğruna her şeyi göze almış yiğitler olduğunu göstermektedir. Buna aykırı davranan kimseler için Kur'an *fetâ* kavramını kullanmadığı gibi Medine döneminde inen ayetlerde inancına muhalif davranan bu insanlar şiddetle eleştirilmiş ve mazeretlerinin geçerli olmadığı vurgulanmıştır (Nisâ, 4/97). Yukarıda değinildiği üzere, Hz. Musa'nın yanında bulunan gençlerin de Musa peygamberin belli bir güce ulaşmasını bekleyerek inançlarını gizlediklerine dair haberle birlikte değerlendirdiğimizde, hem ilgili örneklerin hem de burada zikredilen *fetâ* kavramının muhatapları daha iyi anlaşılacaktır.

Surenin nazil olduğu dönemdeki Müslümanlarla, Ashâb-ı kehf gençleri benzer şartlar içerisindeydiler ve Allah'tan başka güvenebilecekleri kimse kalmamıştı. Mücadele güçleri olmadığından ve müşriklerin baskıları artık son haddine geldiğinden hicret etmekten başka çareleri de yoktu. İşte böyle bir dönemde Allah Teâlâ, dönemin Müslümanlarına ve Hz. Peygamber'e bu gençleri hatırlatarak hicret yolunu işaret etmektedir. Nitekim surenin devamında, bu kıssaların, dönemin şartlarına uygunluğu nedeniyle zikredildiği dolaylı olarak da olsa ifade edilmiştir:

“Hidayet rehberi geldiği halde, insanları inanmaktan ve Rablerinden bağışlanma dilemekten alıkoyan, ancak öncekilerin başına gelenin (cezanın) kendilerinin de başına gelmesini veya gözleri önünde azabın gelişini beklemeleridir.” (Kehf, 18/55.)

Devam eden ayetlerde, Mekke müşrikleri ile Ashâb-ı kehf dönemi müşriklerinin ortak özelliği, Ashâb-ı kehf gençleri tarafından şu şekilde dile getirilir: “Kalkıp şöyle dediler:...Şu bizim milletimiz, Allah'ı bırakıp başka tanrılar edindiler. Onların gerçek olduğuna dair apaçık bir delil getirselerdî ya! Allah'a karşı yalan uydurandan daha zalim kim vardır?” (Kehf, 18/15).

Hz. Peygamber önderliğindeki İslam hareketi, gençlerle başlayıp devam etmiş, çoğu 30 yaşlarının altında olan (Günay, 2003: 164) bu gençleri öven pek çok ayet Kur'an'da yer almıştır.

Surenin 13. ayetinde ikinci defa bu gençlerden *fetâ* olarak söz edilmiş ve onların özelliklerine yer verilmiştir:

نَحْنُ نَقُصُّ عَلَيْكَ نَبَأَهُم بِالْحَقِّ إِنَّهُمْ فِتْيَةٌ آمَنُوا بِرَبِّهِمْ وَزِدْنَاَهُمْ هُدًى

“Biz sana onların haberini, tüm gerçekliğiyle anlatıyoruz. Şüphesiz onlar, Rablerine iman eden ve bizim, hidayetlerini artırdığımız gençlerdir/fetâlardır.” (Kehf, 18/13.)

Ashâb-ı Kehf gençlerinin sıradan gençler olmadığı ve bu insanlara fetâ derken de belli özellikleri bünyesinde birleştirmiş gençlerin kastedildiği ayetten anlaşılmaktadır. İlgili ayetlerde bu özellikler; Allah'a olan güven ve bağlılıkları, Allah'a imanlarının sağlamlığı, hidayetlerinin artırılmış olması, inançları uğruna kalkıp hakikati haykırabilmeleri, Allah'tan başkasına tapmama konusundaki kararlılıkları, Allah tarafından yol gösterilip yardım edilen (Kehf, 18/16) ve yiyeceklerinin temiz/helal olmasına dikkat eden (Kehf, 18/19) kimseler olduğu şeklindedir. Bu gençlerin durumlarını, müşriklere karşı durup Allah'ın birliğini duyurma şeklinde özetlemek de mümkündür (Elmalılı, ts.: 5/347). Onların *fitye* olarak nitelendirilmesi; sebepler kendilerine gelince hemen beklemeden rablerine inanmaları, hemen Allah için harekete geçmeleri ve ona ulaşınca kadar da durmamaları sebebiyledir (Kuşeyrî, ts.: 2/380).

Surenin nüzul zamanı dikkate alındığında Arapların genç, yiğit, delikanlı olarak bildiği *fetâ* kavramı, bahsi geçen anlamlarını korumakla birlikte, Allah'a tereddütsüz inanan ve inancı için mücadele eden gençler şeklinde revize edilmiş olmaktadır. Kıssanın tamamlanmasının ardından gelen ayetlerde (Kehf, 18/22 vd.) muhatap zamiriyle başta Hz. Peygamber'e mesajlar sıralanmış, onun yanındaki gençlere de Ashâb-ı kehf olarak ifade edilen bu gençler örnek gösterilmiştir. Zira gerek Hz. Peygamber ve gerekse yanında bulunan Müslümanlar, Ashâb-ı kehf benzeri bir ortamın içindeydiler. Zor şartlarda yaşayan Müslümanların, imanlarını korumak için gereken sabır ve tahammülü göstermeleri, gerekirse Ashâb-ı kehf gençlerinin mağaraya sığınması gibi Hz. Peygamber ve Müslümanların da hicret etmeleri gerektiği Ashâb-ı kehf (Fitye) üzerinden verilmektedir. Ayetlerde, onların yaptığı dualara da yer verilmiştir. (Kehf, 18/10). Buna göre benzer durumda olan Hz. Peygamber'in fetâları, Allah'a dua edip ona güvenerek, Mekke müşriklerinin zulmünden kurtulacaklardır. Nitekim Ashâb-ı kehf gençlerden oluştuğu gibi Hz. Peygamber'in yanındakiler de gençlerden oluşuyordu. *Fetâ* kavramı, iki grubu dini ve ahlaki değerler ile peygamberin yardımında olma ortak noktasında buluşturarak cesur gençleri ideal bir örnek olarak ortaya koymaktadır.¹² Bu gençlerin fetâ olarak nitelendirilmesi, Yusuf peygamber örneğinde olduğu gibi, inancı uğruna hem şirke karşı hem de kendi nefesine karşı yiğitlik gösterme olarak da yorumlanabilir.

3.4. Câriyeler/Feteyât

Nisâ Sûresi 25 ve Nur suresi 33. ayetlerde *fetâ* kelimesinin müennes cemi formu olan *feteyât* kullanılmıştır. İlgili ayetlerin metin ve mealleri şu şekildedir:

وَمَنْ لَمْ يَسْتَطِعْ مِنْكُمْ طَوْلًا أَنْ يَنْكِحَ الْمُحْصَنَاتِ الْمُؤْمِنَاتِ فَمَنْ مَّا مَلَكَتْ أَيْمَانُكُمْ مِنْ فِتْيَانِكُمُ الْمُؤْمِنَاتِ

“Sizden her kim, mümin muhsan/hür kadınlarla evlenmeye güç yetiremezse sahip olduğunuz mümin cariyelerinizden alsın...” (Nisâ, 4/25.)

¹² Bu doğrultudaki yorumlar için bkz. İmâdu'd-dîn Ebû'l-Fidâ İsmail İbn Kesîr, *Tefsiru'l-Kur'âni'l-Azîm*, (Y.y: Dâru'l-Fikr, 1414), 3/92; Zülfikar Durmuş, “Fütüvvetin Kur'ani Temelleri (Ashâb-ı Kehf Bağlamında)”. 3. *Uluslararası Ahilik Sempozyumu*”. c. 2. ed. Ahmet Gökbel vd. (Kırşehir: Ahi Evran Üniversitesi Yayınları, 2018), 898-899; İhsan ed-Dik, “Cahiliye ve İslami Dönemde Fütüvvet”. 3. *Uluslararası Ahilik Sempozyumu*. c. 1. ed. Ahmet Gökbel vd. (Kırşehir: Ahi Evran Üniversitesi Yayınları, 2018), 327.

الدُّنْيَا وَمَنْ يُكْرِهُنَّ فَإِنَّ اللَّهَ مِنْ بَعْدِ إِجْرَاهُمْ نُكْرَ هُوَا فَفَتَاتِكُمْ عَلَى الْبِعَاءِ إِنَّ أَرْضَنَّا تَخَصَّنَا بِنَبْتِنَا عَرْضَ الْحَيَاةِ وَلَا غُفُورٌ رَّجِيمٌ

“Dünya hayatının geçici nimetini elde etmek için genç cariyelerinizi, eğer kendileri de iffetli olmak isterlerse, fuhşa zorlamayın. Kim onları (buna) zorlarsa şüphesiz ki Allah, kendilerinin zorlanmasından sonra da onlara (o cariyelere) çok bağışlayıcı, çok merhametlidir.” (Nûr, 24/33).

Ayetlerde geçen *feteyât* kelimesi, genç yaştaki cariyeleri ifade etmektedir (Taberî, 2000: 8/188, 19/174; Zemahşerî, 1987: 1/499-500, 3/237-238). Hem köle ve cariye statüsü hem de bunlar için *fetâ* kavramı, İslam’dan önce de var olduğu için Kur’an’da (yukarıdaki ayetlerde) *fetâ* kelimesi aynı manada kullanılmıştır. Savaş esiri, borç ya da ihtiyaç nedeniyle satılan veya işlenen suça ceza olarak köleleştirilen insanlardan oluşan kölelik, İslam’ın geldiği sıralarda Arap toplumunda yaygın bir durumdu. Köle ve cariyelerin hürlerden aşağı bir statüye sahip olması, sahibinin köle ve cariye üzerinde sınırsız tasarrufta bulunma yetkisi, kölelerin insan sayılmaması noktasına götürmüştür. Belki de bunun bir neticesi olarak sahibinin, cariyesini fuhşa zorlayarak bu yolla para kazanması gibi gayri ahlaki durumlar normal karşılanmaya başlanmıştır. Müslüman olan cariyeler, sahibi tarafından fuhşa zorlanma durumunda kaldıklarında bundan rahatsız olmuş, bahsi geçen ayetlerde de bu duruma dair emirler yer almıştır (İsfahânî, 1998: 6/3452-3453 (No. 7855,7856)). İslam dini, geldiği dönemde yerleşik bir uygulama olan köleliği tedrici olarak kaldırmak üzere hükümler belirlemiştir. Köle ve cariyeler için farklı ayetlerde farklı kavramlar kullanılmış, (Bkz. Aydın ve Hamidullah, 2002: 26/237-246), bu ayetlerde ise *feteyât* denilerek, cariyelere sahip çıkılması, onların da ailenin genç kızları gibi görülmesi istenmiştir (Karaman vd., 2007: 2/47-48). Tanımlarda da yer verildiği üzere, çocukluk devresi bitip evlilik çağına gelen cariyeler için de *feteyât* denilmekteydi. Buna göre Kur’an bu kelimeyi kullanarak, hem ilgili kavrama mana derinliği katmış hem de evlilik çağına gelen cariyelerin dışlanması ve insani değerleri hiçe sayılarak istismar edilmesine engel olmuş, onları ailenin bir ferdi/ailenin gençlerinden biri gibi görme anlayışını yerleştirmiştir.

Kur’an’daki diğer fetâ kullanımları ile bu ayetlerdeki feteyât kullanımı beraber düşünüldüğünde bir adanmışlıktan/fedakârlıktan bahsetmek mümkündür. Hz. Musa’nın fetâsı kendisini Musa peygambere adanmış, Yusuf peygamber ise hem Aziz’e karşı hem de risâlet görevi konusunda sadakatini ve fedakârlığını ortaya koymuştur. Ashâb-ı kehf gençleri, inandıkları değerlere (tevhid) adeta kendilerini adanmışlar, Yusuf’un fetâları da üst düzey bir yöneticinin hizmetinde olan kişilerdir. Bu son ayetlerde *feteyât* olarak ifade edilen genç kızlar ise iffetle Müslümanlara hizmet eden cariyelerdir (Bkz. Akpınar, 2005; 46-47).

Sonuç ve Değerlendirme

Kur’an, tedricen indirilmek suretiyle muhatapların içinde bulunduğu hayat anlayışlarını da tedrici olarak düzenlemiştir. Bunun bir parçası olarak, indiği toplumun, dinin çizdiği sınırlar dışında kalan söz ve uygulamalarında da müdahaleleri olmuştur. Arap toplumunda övülen bir gençlik tanımlaması sayılabilecek *fetâ* kavramını da kullanmış, dini bir içerik yüklemiş ve bu sayede dönemin gençlerini yeni *fetâ* anlayışı noktasında birleştirmeyi hedeflemiştir.

En genel manasıyla gençliği ifade eden *fetâ* kavramı ve türevleri İslam öncesinden itibaren Arapların bilip kullandığı kavramlardandır. Gençliğin yanında

cesareti, fedakârlığı ve cömertliği de temsil eden bu kavram, İslam'ın gelişiyile birlikte ilave anlamlar da kazanmıştır. Kavramın kullanımı, Hz. Peygamber sonrasında da devam etmiş, fütüvvet ve ahilik olarak kurumsal bir yapıya da bürünmüştür. Fütüvvet ve tarihi başta olmak üzere teşkilatın Kur'an ve hadislerdeki dayanaklarına dair önemli sayıda çalışma yapıldığı, özellikle Kur'an ve fütüvvet ekseninde yapılan çalışmalarda, Fütüvvet ve Ahilik teşkilatlarının benimsediği ahlaki ilkelerin Kur'an'daki karşılıklarının, Kur'an'ın bütününe yönelik bir bakış açısıyla ortaya konulmaya çalışıldığı görülmüştür.

Fetâ kavramının Arap lügatlerinde verilen manaları incelendiğinde, oldukça geniş bir kullanım alanının olduğu, aslında bu kavramı herhangi birisi için kullananların, o kişiyi pek çok olumlu karakter yönünden nitelemek istedikleri söylenebilir. Gerek Arap dilinin klasik kaynakları gerek fütüvvet ve ahilik kurumları ve gerekse de Kur'an-ı Kerim, *fetâ* kavramını kullanırken belli bir vasıftan ziyade, çok yönlü müspet özellikleri bünyesinde toplayan bir karakter vurgusu yaptığı şeklinde bir sonuca ulaşmak mümkündür.

Kur'an'da bu kavram, en genel ve bilinen manalarda kullanılmakla beraber, kelimeye dini bir anlam da yüklenmiştir. Özel bir anlam olarak Allah'ın dinine ya da peygamberine hizmet edenlere *fetâ* denilmiştir. Özellikle Yusuf ve Musa peygamberlerin yanında ve yardımında olanları ifade ederken fetâların peygamberlere nispet edilerek söylenmesi, Allah'ın, bu insanlara verdiği değer de ifadesi olarak düşünülebilir.

Kur'an'ın, *fetâ* kavramını, İslam öncesinde var olan kabilesel birlik ve bağlılıktan, dînî/îtikâdî beraberlik ve bağlılığa dönüştürdüğü görülmektedir. Hz. Peygamber'in, önce Mekke'de ardında da Medine'de ensar ve muhacirler arasında gerçekleştirdiği kardeşlik antlaşması da bu amaca yönelik bir girişim olmuştur. İlave olarak, İslam öncesi *fetâ* anlayışında gayet normal görülen eğlence ve içki gibi alışkanlıklar da *fetâ* tanımının dışında bırakılmıştır. Ahlak timsali Yusuf peygamberin *fetâ*, fuhşa zorlanan cariyelerin de *feteyât* olarak zikredilmesi, *fetâ* profilinde ahlaksızlığa yer olmadığını da ortaya koymaktadır. Buna rağmen, *fetâ* nitelemesine ait cesaret, cömertlik, yiğitlik, fedakârlık, îsâr gibi sıfatlar cahiliyede olduğu gibi devam etmiştir. Sahabenin cömertlik ve fedakârlıkta ne kadar ileri gittiğini gösteren ensar-muhacir kardeşliğinin yanında, savaşlarda gösterdikleri cesaret ve yiğitliklerde de bu geleneğin örneklerini görmek mümkündür.

Kur'an'da kullanılan *fetâ* ve türevleri dikkate alındığında, dindar bir profil dikkat çekmekle beraber, her birinde farklı mesajlara vurgu yapıldığını görmek mümkündür. Örneğin, cariyeler için kullanılan *feteyât* ifadesi, bu kimselerin sahiplenilmesi ve kendi aile fertlerinden biri gibi muamele edilmesine yönelik bir mesaj içerdiği anlaşılmaktadır. Zira Kur'an, köle ve cariyeler için her zaman bu kavramı kullanmamıştır.

Diğer bir husus da *fetâ* kavramının kıssalarda zikredilmesidir. Kur'an'ın kendisinin de ifade ettiği üzere bu kıssalar geçmişte yaşananlardan ibret alınması için zikredilmektedir (Araf, 7/176; Hûd, 11/120). O halde bu kıssalarda peygamberlerin yanında olan gençlere *fetâ* denilmesinin, risalet döneminde ve sonrasında bir karşılığı olmalıdır ki bu da Hz. Peygamber'in yanında bulunan ona sadakatle bağlı genç sahâbilerdir. Bazı rivayetlerde "*fityânü Rasulillah*", "*fityânü'n-nebi*", "*fityetü'n-nebi*" şeklindeki kullanımlar da bu açıdan önemlidir.

Kur'an *fetâ* tanımlarını, muhatap olduğu toplumun çoğunluğu tarafından bilinen Hz. Yusuf, Hz. İbrahim, Ashâb-ı kehf, Yûşa' b. Nûn gibi meşhur şahsiyetler üzerinden vererek, somut örnek oluşturmuş ve kavramın manasını da bu şahsiyetlerdeki bütün üstün vasıfları kapsayacak şekilde genişletmiştir. *Fetâ* kavramına kazandırılan derinliğin yanında, kıssalardaki peygamber ve diğer kişilikler üzerinden somutlaştırılarak ilgili karaktere bezeme konusunda bir teşvik algısı hissedilmektedir. Buna göre risalet dönemi gençlerine kıssalar üzerinden yapılan *fetâ* vurgusunu, Allah yolunda birbirlerine ve peygamberlere yoldaş olanlar şeklinde ifade etmek mümkündür. Zira bu, Mekke'de zor şartlar yaşayan peygamber ve Müslümanlara yönelik en net mesaj olarak düşünülebilir. Ashâb-ı kehf gençlerinin, yanlarında bir peygamber olmadan tevhid mücadelesini cesaretle sürdürmeleri, *fetâ* üzerinden verilen mesajı daha evrensel hale getirmektedir. Özetle Kur'an'a göre *fetâ*, peygamber yanlarında olmasa da inancı konusunda ilkeli davranan ve bunun gereğini yerine getiren kimse olmaktadır.

Meşhur şahsiyetlerin *fetâ* olarak zikredilişi, aynı zamanda kölelerin Arap toplumu nazarındaki değersizlik algısını yerme olarak da görülebilir. Yusuf veya Yûşa peygamber eğer *fetâ* olarak nitelenmişse, dünya hayatında köle olarak anılmak, Allah katında bir değersizlik ifade etmez. O halde kölelerin de insan olduğu ve Allah katında yüce bir değere sahip olabileceği hatta peygamber dahi olabildiği unutulmamalı, onlara muamele ederken bu hususlar dikkate alınmalıdır.

Risâlet sonrası dönemde *fetâ* ideal şahsiyetinin Fütüvvet ve Ahilik gibi teşkilatlarla günümüze kadar kurumsal bir yapıda sürdürülme gayreti, Kur'an'ın, *fetâ* kavramı üzerinden, nüzul dönemindeki muhataplar vasıtasıyla verdiği mesajların evrenselliğinin tezahürüdür. Özetle *fetâ* kimliğinin, İslam öncesi dönemden itibaren cesaret, isâr, fedakârlık ve cömertlik gibi özelliklere ilaveten, Kur'an'ın yüklediği dini kimlikle, bütün dönemlerde ideal Müslüman delikanlı imajını temsil ettiğini söylemek mümkündür.

Kaynaklar/References

- Abdülbâkî, Muhammed Fuâd (1945). *el-Mu'cemu'l-müfehras li elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerim*. Kahire: Matbaatü Dârü'l-Kütübi'l-Mısıryye.
- Akpınar, Ali (2005). "Fütüvvet Ruhunun Dini Temelleri". *I. Ahi Evran-ı Veli ve Ahilik Araştırmaları Sempozyumu*. C. 1, Haz. M. Fatih Köksal, Kırşehir: 43-61.
- Akpolat, Sabri (2007). "Peygamberimiz Ve Gençlik". *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17 / 17, 243-257.
- Algül, Hüseyin (2020). "Muâhât", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Ankara: TDV Yayınları, 30: 306-307.
- Âlûsî, Şihâbüddîn Mahmûd (1995). *Rûhu'l-Meâni fî Tefsîri'l-Kur'âni'l-Azîm ve's-Sebi'l-Mesâni*. Thk. Ali Abdülbârî Atıyye. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- Asar, Muhammet Ali (2021). "Hz. Peygamber'in Çocuklarla İletişiminin Temel İlkeleri". *XIV. Uluslararası Mevlid-i Nebi Sempozyumu İslam ve Çocuk Tebliğler Kitabı*. ed. Kadri Önemli vd., Şanlıurfa: Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi yay. 348-360.
- Ay, Mehmet Emin (2003). "Kur'an'da Gençler ve Gençlik Değerleri", *Gençlik Dönemi ve Eğitimi-II Tartışmalı İlmi Toplantı*, ed. Hayati Hökelekli, İstanbul: Ensar Neşriyat. 15-35.
- Aydın, Mehmet Âkif, Hamidullah, Muhammed (2002). "Köle". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Ankara: TDV Yayınları, 26: 237-246.

- Bağış, Mehmet (2021). "Kur'an'da Genç Ve Gençlik İle İlgili Kullanılan Kavramların Semantik Açından Tahlili", *Iğdır International Social Sciences Congress*, Iğdır. 207-215.
- Bayram, Mikail (2016). "Anadolu Ahiliğinin Teşekkülündeki Rolü Açısından Fütüvvet Hareketi Ve Tarihi". *Seleşuklu Medeniyeti Araştırmaları Dergisi* / 1 (Aralık 2016): 51-73.
- Binol, Ali (2019). "Müfessirlerin Eserlerinde "Ahilik" ve "Fütüvvet" Anlayışı", *4. Uluslararası Ahilik Sempozyumu*". ed. Ahmet Gökbel vd. Kırşehir: Ahi Evran Üniversitesi Yayınları. 105-123.
- Buhârî*, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil (1987). *Sahîhu'l-Buhârî*. Thk. Muhammed b. Zuheyr b. Nâsır. Beyrut: Dâru İbn Kesîr.
- Câbirî, Muhammed Âbid (2014). *Fehmü'l-Kur'an*. Trc. Muhammed Çoşkun. 3 Cilt. İstanbul: Mana Yayınları.
- Cilacı, Osman (1997). "Havâri", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 16: 513-516.
- Çağatay, Neşet (1952). "Fütüvvet-Ahî Müessesesinin Menşei Meselesi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1, sayı 2-3, s. 61-84.
- Çonkor, Burhan (2015). *Boykotun Bitiminden Hicrete Kadar Olan Dönemde İnen Surelerin Tahlili*. (Doktora). Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Desûkî, Ömer (1959). *el-Fütüvve 'inde'l-'Arab, ev; Ehâdisü'l-Furûsiyye ve'l- Mislü'l-Ulyâ*. Kahire: Meketebetü'n-nahda.
- Doğrul, Ömer Rıza (1980). *Tanrı Buyruğu-Kur'an-ı Kerim'in Tercüme ve Tefsiri*. İstanbul: İnkılâp ve Aka Basımevi.
- Durmuş, Zülfikar (2018). "Fütüvvetin Kur'ani Temelleri (Ashâb-ı Kehf Bağlamında)". *3. Uluslararası Ahilik Sempozyumu*". ed. Ahmet Gökbel vd. Kırşehir: Ahi Evran Üniversitesi Yayınları, cilt 2, s. 890-904.
- Ebû 'Avâne, Yakûb b. İshâk b. İbrahim el-İsferâyîni (1998). *Müsnedu Ebî 'Avâne*. Thk. Eymen b. 'Arif ed-Dimeskî. Beyrut: Dâru'l-ma'rife.
- Ebû Dâvûd, Süleyman b. el-Eş'as es-Sicistânî (ts.). *Sünen*. Beyrut: Dâru'l-kitâbi'l-Arabî.
- Ebû Hayyân, Muhammed b. Yusuf el-Endelüsî (1420/1999). *el-Bahru'l-muhît*. Thk. Sıdkı Muhammed Cemil. Beyrut: Daru'l-Fikr.
- Ebû Hilâl el-'Askerî (ts.). *el-Furûku'l-luğaviyye*. Thk. Muhammed İbrâhîm Selim. Kâhire: Dâru'l-'İlmi ve's-Sekâfe.
- Ebussuûd b. Muhammed el-İmâdî (ts.). *İrşadü'l-Akli's-selîm ilâ mezâya'l-Kitâbi'l-Kerîm*. Beyrut: Dâru İhyâi't-türâsi'l-Arabî.
- ed-Dik, İhsan (2018). "Cahiliye ve İslami Dönemde Fütüvvet". *3. Uluslararası Ahilik Sempozyumu*. C.1. ed. Ahmet Gökbel vd. Kırşehir: Ahi Evran Üniversitesi Yayınları. 325-326.
- Elmalılı, M. Hamdi Yazır (ts.). *Hak Dini Kur'an Dili*. İstanbul: Azim Dağıtım.
- Erdem, Ekrem (2021). "Fütüvvetin Ve Ahiliğin Menşei, Mahiyeti Ve Türleri", *Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Cilt: 5, Fütüvvet, Ahilik ve İktisadi Hayat Özel Sayısı, 1-15.
- Ersöz, İsmet, (1991). "Ashâb-ı Kehf". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 3: 465-467.
- Ezherî, Muhammed b. Ahmed (2001). *Tehzîbu'l-Luğa*. Thk. Muhammed Ivaz. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî.
- Fîruzabâdî, Ebû't-Tâhir Meccüddîn (2005). *el-Kâmûsu'l-Muhît*. Thk. Mektebü tahkiki't-turâs fi müesseseti'r-risâle. Beyrut: Müessesetü'r Risâle.
- Gölpınarlı, Abdülbaki (1985). *100 Soruda Tasavvuf*. İstanbul: Gerçek Yayınları.

- Gözeler, Esra. *Kur'an Âyetlerinin Tarihlendirilmesi Sorunu Ve Kur'an'a Kronolojik-Olgusal Bir Yaklaşım (1 Rebiu'l-Evvel-4 Rebiu'l-Evvel Arası)*. (Doktora). Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2009.
- Günay, İlhami (2003). *Kur'an-ı Kerim'de Gençlik Tipolojileri*, (Doktora), Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Güner, Umut (2016). "Cahiliye Devrinden Abbasilerin Son Dönemine Kadar Fütüvvet Teşkilatı'nın Gelişimi". *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, Cilt:3/Sayı:10/, s. 185-201.
- Gür, Süleyman (2016). "Kur'an'a Göre Müslüman Gençte Bulunması Gereken İki Önemli Ahlakî Değer: İffet Ve Haya". *Uluslararası Gençlik ve Ahlak Sempozyumu Bildirileri*. ed. Hasan Barlak vd., Sinop: İkizler matbaası, 1019-1030.
- Güzel, Fatih (2018). "Nasır Li-Dinillah'tan Önce Fütüvvet'in Durumu". 3. *Uluslararası Ahilik Sempozyumu*. C.1. ed. Ahmet Gökbel vd. Kırşehir: Ahi Evran Üniversitesi Yayınları, 235-242.
- Hamîdullah, Muhammed (1998). "Hilfû'l-Fudûl", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 18: 31-32.
- Harman, Ömer Faruk (2000). "İbrâhîm". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 21: 266-272.
- Harman, Ömer Faruk (2013). "Yûşâ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 44: 43-45.
- Heysemî, Nuruddîn Ali b. Ebî Bekr (1994). *Mecmeu'z-zevâid ve menbau'l-fevâid*. Thk. Hisâmuddîn el-Kudsî. Kahire: Mektebetü'l-Kudsî.
- İbn Âşûr, Muhammed Tâhir (1984). *et-Tahrîr ve'l-Tenvîr*. Tunus: ed-Dâru't-Tûnusiyye.
- İbn Fâris, Ebu'l-Huseyn Ahmed (1979). *Mu'cemu Mekayisi'l-Luğa*. Thk. Abdusselam Muhammed Harun. Y.y.: Dâru'l-Fikr.
- İbn Hacer*, Şihâbuddîn Ahmed b. Alî el-Askalânî (h.1412). *el-İsâbe fî Temyizi's-Sahâbe*. Beyrût: Dâru'l-Cil.
- İbn Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed (1998). *Müsned*. Thk. es-Seyyid Ebu'l-Muâti en-Nûrî. Beyrut: Âlemü'l-kütüb.
- İbn Hişâm, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdülmelik el-Himyerî (1955). *es-Siretu'n-Nebevîyye*. Thk. Mustafa es-Sakâ vd. Mısır: Mektebetü Mustafâ.
- İbn Kesîr, İmâdu'd-dîn Ebû'l-Fidâ İsmail (h.1414). *Tefsiru'l-Kur'âni'l-Azîm*. Y.y.: Dâru'l-Fikr.
- İbn Ma'ce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd (ts.). *Sünen'ü İbn Ma'ce*. Thk. Muhammed Fuad Abdulbâki. Beyrut: Dâru'l-fikr.
- İbn Manzûr, Muhammed b. Mükerrrem (h.1414). *Lisânu'l-'Arab*. Beyrut: Dâru Sâdır.
- İbn Sâ'd, Ebû Abdillâh Muhammed el-Hâşimî (1968). *et-Tabakâtu'l-Kübrâ*. Beyrut: Dâr-u Sâdır.
- İbnü'l-Esîr, Ebu'l-Hasen İzzüddîn Ali el-Cezerî (1989). *Üsdü'l-Gâbe fî Ma'rifeti's-Sahâbe*. Beyrut: Dâru'l-fikr.
- İsfahânî, Ebû Nuaym (1998). *Ma'rifetü's-Sahâbe*. Thk. Adil b. Yusuf el-Azâzî. Riyad: Dâru'l-vatan.
- Kabakçılı, Osman (2011). "Kur'an'da Fütüvvet", *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, Kış/Winter Cilt/Volume:10, Sayı/Issue: 35, 299-306.
- Kanik, İsa (2020). "Kur'ânî Değerlerin Ahilik Kültüründeki/Ahlakındaki İzdüşümleri Ve Günümüz Yansımaları", *VI. Uluslararası Ahilik Sempozyumu*, ed. Ahmet Gökbel vd. Kırşehir: Ahi Evran Üniversitesi Yayınları, 262-302.
- Kara, Seyfullah (1996). *Hız Peygamber (s.a.v) Döneminde Gençlik*. (Yüksek Lisans). Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

- Karaağaç, Hilmi (2013). "İlk Dönem Fütüvvetnâmelerine Göre Ahilğin İtikâdi Temelleri". *İğdır Üniversitesi / Iğdır University İlahiyat Fakültesi Dergisi / Journal of Divinity Faculty Sayı / No: 2: 41-70.*
- Karaalp, Cahit (2019). "Kur'an'da Örnek Genç Modeli". *Uluslararası İnsan Çalışmaları Dergisi / International Journal of Human Studies, 2/4, s. 180-195.*
- Karakaş, Fatih (2019). *İlahi Geleneğin İdealindeki Gençlik İçin Rol Model Olarak Hz. Yusuf.* (Yüksek Lisans). Erzincan: Binali Yıldırım Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Karaman, Hayreddin vd. (2007). *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir.* Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Kaya, Mehmet (2016). "Kur'an'da Gençler Aracılığıyla Verilen Ahlâkî Mesajlar" *Uluslararası Gençlik ve Ahlak Sempozyumu Bildirileri.* c. 2. ed. Hasan Barlak vd., Sinop: İkizler Matbaası: 740-767.
- Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed (1964). *el-Câmiu li Ahkâmi'l-Kur'an.* Thk. Ahmed Berdûni, İbrâhîm Atfîş. Kâhire: Dâru'l-Kütubi'l-Mısriyye.
- Kuşeyri, Abdülkerim (ts.). *Letâifü'l-işârât.* Thk. İbrahim el-Besyuni. 2. Baskı. Mısır: el-hey'etü'l-Mısriyyetü'l-amme.
- Mâturidî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed (2005). *Te'vilâtü Ehli's-Sünne.* Thk, Mecdî Baslum. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye.
- Merâğî, Ahmed Mustafa (1946). *Tefsîrül-Merâğî.* 30 Cilt. Kâhire: Şerike Mektebe ve Matba'a Mustafa.
- Mevdûdî, Ebû'l-A'lâ (2002). *Tefhîmu'l-Kur'an.* Trc. Komisyon. İstanbul: İnsan Yayınları.
- Müslim, Ebû'l-Huseyn b. Haccâc (ts.). *Sahîhu Müslim.* Thk. Muhammed Fuâd Abdalbâkî. Beyrut: Dâru İhyâi't-türâsi'l-Arabî.
- Nair, Ahmet (2021). "Gelenekle Modernite Arasında Kalan Gençliğe Kur'an'dan Rol Modeller". *Tafsir Dergisi* 1/1, s. 1-21.
- Nesefî, Ebû'l-Berekât Abdullâh b. Ahmed b. Mahmûd (1998). *Tefsîru'n-Nesefî (Medârikü't-tenzil ve hakâiku't-te'vil).* Thk. Yûsuf Alî Bedîvî. Beyrût: Dâru'l-Kelimi't-Tayyib.
- Ocak, Ahmet Yaşar (1996). "Fütüvvet 2-Tarih", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi.* İstanbul: TDV Yayınları, 13: 261-263.
- Özdemir, Faruk (2016). "Gençliğin Ahlaki Olgunlaşmasında Kur'an Kıssalarının Rolü". *Uluslararası Gençlik ve Ahlak Sempozyumu Bildirileri.* C. 1. Sinop: İkizler Matbaası. s. 307-319.
- Özdemir, Şuayip ve Kavak, Rahime (2014). "Kur'an Ve Hadislerde Gençlik Dönemi Ve Özellikleri", *Turkish Studies – International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic.* Volume 9/2 Winter, Ankara, s. 1215-1226.
- Râzi, Fahreddin Ebû Abdullâh Muhammed b. Ömer b. Huseyn (h. 1420). *Mefâtihu'l-Ğayb- et-Tefsîru'l-Kebîr.* Beyrut: Dâru İhyâi't-türâsi'l-Arabî.
- Saîdî, Abdulteâl (1992). *en-Nazmu'l-Fenniyyu fi'l-Kur'an.* Kâhire: Mektebetü'l-Âdâb.
- Sa'lebî, Ebû İshak Ahmed b. Muhammed b. İbrahim (2002). *el-Keşf ve'l-beyan an tefsîri'l-Kur'an.* Thk. Ebû Muhammed b. Âşûr. Beyrut: Dâru İhyai't-Türâsi'l-Arabî.
- Savaş, Rıza (2018). "Ahilğin Hz. Muhammed Devrindeki Temelleri". 3. *Uluslararası Ahilik Sempozyumu*. C. 2. ed. Gökbel, Ahmet, Doğan, Ahmet. Kırşehir: Ahi Evran Üniversitesi Yayınları, s. 785-789.
- Şahinalp, Mehmet Vehbi (2018). "Kur'an-ı Kerim'de Gençlik Kavramı ve Anlam Dünyası". *Peygamberimiz ve Gençlik, I. Şanlıurfa Uluslararası Mevlid-i Nebî Sempozyumu.* ed. Cüneyt Gökce vd. Şanlıurfa: Y.y., s. 80-103.

- Şevkânî, Muhammed b. Ali (h. 1414). *Fethu'l-Kadir*. Beyrut: Dâru İbn Kesir.
- Taberânî, Ebû'l-Kâsım Süleymân b. Ahmed (1994). *el-Mu'cemü'l-Kebîr*. Thk. *Hamdî b. Abdülmecid es-Selefi*. Kâhire: Mektebetü İbn Teymiye.
- Taberî, Muhammed b. Cerîr (2000). *Câmiu'l-beyân an te'vili âyi'l-Kur'ân*. Thk. Ahmed Muhammed Şâkir. B.y.: Müessesetü'r-risâle.
- Taberî, Muhammed b. Cerîr (h.1387). *Tarihu'r-Rusulü ve'l-Mulûk*. Beyrut: Dâru't-Turâs.
- Tantâvî, Muhammed Seyyid (1998). *et-Tefsîru'l-Vasûli'l-Kur'âni'l-Kerîm*. Kâhire: Dâru'n-nahda.
- Taeschner, Franz (1954). "İslâm Ortaçağında Futuvva (Fütüvvet Teşkilatı)". çev. Fikret İşiltan, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası [İstanbul İktisat Dergisi]*, 15/1-4, 3-32.
- Taeschner, Franz (1972). "İslam'da Fütüvvet Teşkilatının Doğuşu Meselesi ve Tarihi Ana Çizgileri", çev. Semahat Yüksel, *Türk Tarih Kurumu Belleten*, Nisan, XXXVI/142, 203-235.
- Tok, Fatih (2018). "Kur'an'da Ahlak Abidesi Bir Genç: Hz. Yusuf". *Uluslararası Mevlid-i Nebi Sempozyumu "Peygamberimiz ve Gençlik"*. İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, s. 109-124.
- Tüsterî, Ebû Muhammed Sehl b. Abdullah (h.1423). *Tefsîru't-Tüsterî*. Thk. Muhammed Bâsil. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye.
- Uludağ, Süleyman (1996). "Fütüvvet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 13: 260.
- Vâhidî, Ebû'l-Hasen Alî b. Ahmed b. Muhammed en-Nisâbüri (h.1430). *et-Tefsîru'l-Basîf*". Thk: Komisyon. B.y: İmâdetü'l-Bahsi'l-İlmiyyi.
- Yaralı, Bilal (2021). *Kur'an Kıssaları Bağlamında Müsbet ve Menfi Gençlik*. (Yüksek Lisans). Bingöl: Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Yaşa, Ali Osman (2019). *Kur'an'da Olumlu Ve Olumsuz Genç Prototipleri*. (Yüksek Lisans). Gümüşhane: Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Yaşar, Hüseyin (2018). "Fütüvvetin Kur'ânî Temeller (Sülemi Örneği)". 3. *Uluslararası Ahilik Sempozyumu*". ed. Ahmet Gökbel vd. Kırşehir: Ahi Evran Üniversitesi Yayınları, s. 295-306.
- Yıldırım, Mehmet Şirin (2019). *Müslüman Gençlere Bir Rol-Model: Ashâb-I Kehf*. (Yüksek Lisans). Muş: Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Yılmaz, İbrahim (2018). "Eski Arap Şiirlerinde ve Günümüzde Fütüvvet". 3. *Uluslararası Ahilik Sempozyumu*". ed. Gökbel, Ahmet, Doğan, Ahmet. C. 1. Kırşehir: Ahi Evran Üniversitesi Yayınları, 307-319.
- Yüksel, M. Bahaeddin (2017). "Temel Dinamikleri Açısından Fütüvvet ve Ahiliğin Kur'ânî Referansları", *Tefsir Araştırmaları Dergisi*, 1/2, s. 270-311.
- Yüksel, M. Bahaeddin (2021). "Ahilik Ahlâkında Kur'an'ın Yeri". *Ahi Evran*. Haz. Hakan Sarı ve Yusuf Koşar. İstanbul: İhlamur Yayınları, 243-274.
- Yüksel, Zeynep (2020). "Gençliğin Anlam Arayışına Din Eğitiminin Katkısının İncelenmesi". *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 11 (1), 376-395.
- Zebîdî, Ebû'l-Feyz Muhammed el-Murtazâ (ts.). *Tâcu'l-'Arûs*. Thk. Heyet, B.y.: Dâru'l-hidâye.
- Zeccâc, Ebû İshak (1988). *Meâni'l-Kur'an ve 'irâbihi*. 5 Cilt. Beyrut: Âlemü'l-kütüb.
- Zemahşerî, Ebu'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer (1987). *el-Keşşâf an hakâiki gavâmizi'tenzil*. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî.
- Zemahşerî, Ebu'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer (1998). *Esâsu'l-belâğa*. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye.